

ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

XVIII դարուս

III

Մեռաւ Օրին, բայց նրա գործը նրա հետ գերեզման չը մտաւ: Մնում էր Մինաս վարդապետը, որ և իսկոյն բռնեց իր հայրենասէր ընկերի տեղը: Յայտնելով Պետրոս Մեծին Օրին մահը, նա խնդրում էր որ իրան մոռացութեան չը տան և խոստանում էր իր ծառայութիւնները մատուցանել:

Մինաս վարդապետը, ի հարկէ, Իսրայէլ Օրին չէր: Հայաստանցի մի վարդապետ, նա չունէր և չէր կարող ունենալ քսան տարի եւրօպայում ապրած, արեւմտեան լեզուներին լաւ ծանօթ, ղրնուորական կրթութիւն ստացած Օրին քաղաքագիտական ընդունակութիւնները, փորձառութիւնը և մանաւանդ մեծ, անչէջ հոռնգը: Բայց դրանից, Օրին նեցուկն էր Պֆալցի կուրֆիւրստի պէս մի անձնական բարեկամ, որ այնքան ազդեցիկ գիրք ունէր եւրօպայում և այնքան անկեղծ կերպով օգնում էր հայերին: Օրին մահը հեռացնում էր այդ բարերարին հայոց գործից: Դա փոքր զրկանք չէր. այնուհետեւ այլ ևս եւրօպական արքունիքներում ոչ ոք չէր խօսում Պարսկաստանի լուծի առկ տառապող քրիստոնեայ ժողովրդի ազատութեան մասին:

Բայց Մինաս վարդապետը այն երախտիքն ունի, որ չարունակեց աշխատել Օրին ուղղութեամբ. եթէ չը լինէր նա, ազատասիրական շարժումը կ'անհետանար հայերի մէջ իրրի մի վաղանցուկ երազ: Հայկական հարցը կենտրոնացաւ ոռոտաց արքունիքում: Մինաս վարդապետին չաջողուեց յարաբերութիւններ պահպանել Արեւմտեան եւրօպայի հետ, համակրութիւններ գտնել այնտեղ: Նրա գործը այն եղաւ, որ շարունակեց միջնորդի դեր կատարել հայերի և ոռոս կառավարութեան մէջ: Այդպիսի մի միջնորդ շատ հարկաւոր էր, որովհետեւ գործերը Արեւելքում ընդունում էին սուր, վճռական կերպարանք:

Օրինն չաջողուեց խորտակել պարսկական տիրապետու-

Թիւնը Հայաստանում Բայց նրա դեպքանութիւնը Պարսկաստանի համար ահաւոր ցնցումներ առաջացնող մի կողմնակի պատճառ հանդիսացաւ: Ահա ինչպէս:

Շահ-Աբասի երկաթէ ոյժն էր որ միութիւն էր պահպանում Իրանի զանազան մասերի մէջ: Նրա թուլամորթ յաջորդների ժամանակ անիշխանութիւնը սկսեց տալն ու վրայ անել երկիրը. ուժեղացան տեղական իշխանութիւնները, խաները և Պարսկաստանում ներքին խռովութիւնները անպակաս էին: Ընդունների մէջ Հիւսէին-Շահի ժամանակ անուն հանեց Աւղանըստանի Ղանդահար քաղաքը, ապստամբութիւնների մի բոլն, որ հպատակեցնելու համար պարսից շահերը շատ անգամ էին զէնքի դիմել: Ղանդահարը սաստիկ վտանգաւոր դարձաւ մանաւանդ այն ժամանակից, երբ այնտեղ ապաստամբութեան գլուխ անցաւ Միր-Վէյսը, մի շատ ընդունակ պատերազմող և վերին աստիճանի ճարպիկ արևելցի: Հիւսէին-Շահը, այդ մարդուն անփնաս դարձնելու համար, Ղանդահար ուղարկեց Գուրգին-խանին:

Գուրգին-խան—դա Քարթալինիայի Գիօրգի թագաւորի պարսկական անունն էր: Այդ թագաւորը չէր կարողանում հանդիստնաւել իր հայրենիքում, ուստի կանչուել էր Սպահան վրաց մի զօրաբաժնի հետ: Վրաստանը անթիւ դժբախտութիւնների, աւերմունքների մատնուած մի երկիր էր, որովհետև նրա երեք թագաւորները և բազմաթիւ իշխանները անբարոյականացած ժամանակի փչացած որդիներ լինելով, միմեանց միս էին կրծտում, միմեանցից իշխանութիւն և փառք խելու համար: Գիօրգին համարեա միշտ ներքին պատերազմների մէջ էր ժամանակ անցկացնում. յամառ ու աւերիչ էին նրա պատերազմները մանաւանդ Հերակլ I-ի դէմ, որ կոչւում էր Նազար-Ալի-խան և մահմեդականացած վրացի թագաւորների շարքում ամենահրէշաւորներից մէկն էր: Գիօրգին այդ կռիւների ժամանակ շատ անգթութիւններ ցոյց տուեց, շատ ստորութիւններ գործեց, բայց անկարող եղաւ իր զահը պաշտպանել Քարթալինիայում. այդ պատճառով էլ վրացի մի զօրաբաժնի հետ գնաց Պարսկաստան և ապրում էր Սպահանում:

Նշանակուելով Ղանդահարի կառավարիչ, Գուրգին-խանը պարսկական մեծ զօրք կուտեց այնտեղ, որպէս զի ճշէ սիւննի աւղանների ապստամբութիւնը, իսկ յետոյ շարունակէ արշաւանը դէպի Բէլուջիստան: Ղանդահարում նա սկսեց մի սոսկալի գործունէութիւն. նրա զօրքերը կատարեալ իրաւունք ստացան կողոպտելու, աւերելու, քանդելու: Ինքը Գուրգին-խանը, կողոպտած հարստութիւններն էր զիջում, զինելով իր թեման և ա-

նառակութիւնների մէջ էր օրեր անցկացնում: Աւղաններին նա արհամարհում էր, անուանում էր նրանց «մուղալ» և զուարճանում էր վայրենի տեսարաններով. այսպէս, նա աւղանցի կանանց հաւաքել էր տալիս իր առջև ու նրանց ծոցը կրակախառն մոխիր էր ածել տալիս. ապա, տեսնելով նրանց տանջանքները, ասում էր. «մուղալը լաւ է խաղում» *):

Անհնարին էր որ մի ժողովուրդ կարողանար զիմանալ այդքան բռնութիւններին: Միր-Վէյսը ստիպուած էր տանել Գուրգին-խանի նախատիւները լուծեամբ: Նա ունէր Մահմուդ անունով մի որդի, որ գեղեցիկ տղայ էր: Վրացի խանը հրամայում է հօրը որ որդուն «բերէ իր մօտ»: Մահմուդը, սաստիկ վիրաւորուելով այդ զգուշի առաջարկութիւնից, հեռանում է Ղանդահարից: Կարօղ, էր Գուրգին-խանը նախատեսել թէ մի օր այդ գեղեցիկ տղան ինչպէս պիտի տաւն ու վրայ անէ ամբողջ Պարսկաստանը... Միր-Վէյսն էլ, հպատակուելով Ղանդահարի ահարկու կառավարչի հրամանին, հեռացաւ, գնաց Սպահան: Գուրգին-խանը զրեց Հիւսէին-Շահին թէ պէտք է արգելել այդ մարդուն Սպահանում, որովհետև դա էր աւղանական խռովութիւնների հոգին: Եւ Միր-Վէյսը մնաց Սպահանում, իրաւունք չունենալով հեռանալ այդտեղից:

Բայց դա նրա համար մի շատ օգտակար դերութիւն էր: Սպահանում նա տեսաւ և համոզուեց թէ սրպիսի ոչնչութիւն է ներկայացնում Պարսկաստանը: Հիւսէին-Շահը, իր անթիւ մօլլաների խրատներին հպատակուելով, ինչ-որ շինութիւններ էր սկսել Սպահանի մօտ, անձամբ հսկում էր այդտեղ տասնհակ տարիների ընթացքում: Ոչինչ կարգ, ոչինչ զինուորութիւն. պալատական հաւերի կուտն էլ մի հարկ էր, որ պարտաւոր էին տալ Զուղայեցի հայերը: Պատմում են, որ Հիւսէինը մի օր մի ագռաւ է սպանում. և այդ ահագին քաջութիւնը յաւերժացնելու համար նա հրամայում է ողորմութիւն բաժանել աղքատներին: Միր-Վէյսը այդ ընդհանուր յիմարութեան մէջ շատ լաւ հասկացաւ թէ ինչ կարելի է անել կիսավայրենի, նետերով և սրերով զինուած աւղանների օգնութեամբ: Պէտք էր միայն տապալել Գուրգին-խանին և Սպահանից դուրս գնալու յարմարութիւն գտնել:

Յարմար առիթը Օրբի դեսպանութիւնն էր: Միր-Վէյսը սկսեց եռանդով շահագործել այն երկիւղը, որ ազդել էր հայ ղեսպանը պարսից սղորմելի Շահին և նրան չըջապատողներին: Օրին, ինչպէս երևում է, մօտիկ յարաբերութիւններ էր սկսել

*) Տէր-Յովհաննէսը — «Պատմութիւն Նոր-Ջուղայու», հ. Ա., եր. 221:

Գուրգին-խանի հետ. նկատենք այստեղ, որ Գուրգին-խանի հա-
րադատ եղբայրն էր Արշիլ արքայորդին, որ ապրում էր Մոս-
կվայում և որին Օրին ուզում էր տանել իր հետ և հաստատել
Վրաստանում: Այդպիսով, ի հարկէ, Գուրգին-խանն էլ կը միա-
նար այն ապստամբութեան, որ պատրաստուում էր Անգրկովկա-
սում, քրիստոնեաների մէջ: Միր-Վէյսը շտապեց այս հանգա-
մանը պարզել պարսից կառավարութեան առաջ. մի հանգա-
մանը, որ կասկածելի էր դարձնում իր անհաշտ թշնամի Գուր-
գին-խանի հաւատարմութիւնը: Նա ասում էր որ Օրին զենսպան
չէ, այլ Ռուսաստանի դադտնի գործակալ: Յայտնի են ռուսաց
թագաւորի ծրագիրները և փառասիրական ձգտումները. նա ու-
զում է իր կրօնակից քրիստոնեաներին բարձրացրել Պարսկաս-
տանի դէմ. ապացոյց—նա զենսպան է ուղարկում մի հայի, թէ և
այդ պաշտօնի համար կարող էր ուրիշ մարդ գտնել իր պետու-
թեան մէջ, եթէ Ռուսաստանը զօրք ուղարկէ, վրացիներն ու
հայերը այս զօրքի հետ կարող են առանց մի անգամ հրացան
արձակելու գրաւել բոլոր Անգրկովկասը մինչև Արաքս գետը:
Ղանդահարի և Քիրմանի զօրքերը գտնուում են Գուրգին-խանի
հրամանատարութեան տակ, իսկ խանը այդ զօրքերով ոչ միայն
չի գնայ իր ազգակիցներին և կրօնակիցներին դէմ կռուելու, այլ
կարող է մեծ խռովութիւններ յարուցանել Պարսկաստանի սրտի
մէջ և վտանգել պետութիւնը:

Շահ-Հիւսէյինը հաւատում է ճարպիկ աւղանցուն, բայց չը
կարողանալով Գուրգին-խանին պաշտօնանկ անել կամ յետ կան-
չել, ամենից լաւ է համարում Միր-Վէյսին ոչ միայն աղաւտու-
թիւն տալ, այլ և հաստատել նախկին կոչման մէջ: Շահը կար-
ծում էր թէ այդ երկու ախոյեանները, միմեանց հետ մրցելով,
միմեանց անշնչաւ կը դարձնեն Պարսկաստանի համար:

Բայց դա մի աղէտալի սխալ էր: Միր-Վէյսը գնաց Ղան-
րահար ոչ իր թշնամուն իսկոյն մարտի հրաւիրելու համար:
Նա աւելի խելօք էր քան Հիւսէյին-Շահը և նոյն իսկ Գուրգին-
խանը: Ձևանալով վերջինիս բարեկամ, նա հաշտութիւն խօսեց
և նոյն իսկ համաձայնուեց Գուրգին-խանին կնութեան տալ իր
աղջկանը, որ հուշակուած էր իր գեղեցկութեամբ: Անհեռատես
վրացին երկու ոտով ընկաւ թակարդի մէջ. իբրև գեղեցիկ աղ-
ջըկայ բախտաւոր նշանած՝ նա գնաց Միր-Վէյսի խնճոքին և
այնտեղ անհնչացաւ զայրացած աւղանների սրերի տակ: Նրա
մարմինը քաջքշում էր փողոցներում և անպատուութեան են-
թարկուած: Կոտորուեց և վրաց ամբողջ զօրաբաժինը: Միր-Վէյսը
իր ձեռքն առաւ իշխանութիւնը, հաւաքեց և կազմակերպեց մեծ
զինուորական ոյժ. Ղանդահարը ոչ միայն անկախ էր, այլ և

պատրաստում էր անեղ հարուածներ տալ Պարսկաստանին:

Օրին իր վերադարձին դեռ Շամսիումն էր, երբ տեղի ունեցան այս շատ նշանաւոր դէպքերը: Դրանք հետեանք էին իր դեսպանութեան^{*)}: Բայց դեռ ինչէր կային առջևում: Արդէն 1711 թուականի մարտ ամսին նա յայտնում էր ուսաց կառավարութեան որ պարսից Շահը զօրք է ուղարկել Ղանդահարի դէմ, բայց այդ զօրքը սաստիկ ջարդ է կերել և փախուստ դարձել: Աւղանների այս աջողութիւնները կարծես ազդանշան էին Պարսկաստանը շրջապատող սիւննի մահմեդականների համար: Դարձեալ բորբոքում էր արեւնահեղ ընդհարումը իսլամի այդ երկու ճիւղերի մէջ: Նոյն 1711 թուականին, երբ Եսայի կաթողիկոսը վերադառնում էր Աստրախանից, լեզգիները ասպատակում էին պարսկական հողերը, կողոպտում և գերում էին ազգաբնակութիւնը... Միւս կողմերից էլ սիւննիների արշաւանքներն էին պատրաստում: Արեւելքը հրդեհուելու վրայ էր:

Այդ արծարծուող բոցերը Պետրոս Մեծի համար ահագին նշանակութիւն ունէին: 1711-ին, ինչպէս գիտենք, նա պատերազմում էր Թիւրքիայի դէմ: Պատերազմը դժբախտ էր նրա համար: Պրուտ գետի մօտ նա քիչ էր մնում որ գերի ընկնէ Թիւրքերի ձեռքը և նրա ամուսին Եկատերինան մեծամեծ ընծաներով կաշառեց Թիւրք հրամանատարին, գնեց հաշտութիւն, որ ազատում էր և Թաւաւորին: Բայց այսպիսի անաջողութիւնները չէին կարող կոտրել Պետրոսի պողուստէ եռանդը: Միաժամանակ շարունակում էր նա չվէդական պատերազմը և աշխատում էր որ Ռուսաստանը առևտրական միջնորդ դառնայ Եւրոպայի և Ասիայի մէջ: Ամբողջ Արեւելքը, սկսած Չինաստանից մինչև Միջերկրական ծովը, նրա մեծ ծրագիրների մէջ առանձին կարևոր տեղ էր բռնում: Եւ այդ ահագին տարածութեան վրայ ամենից առաջնակարգ տեղը, որի համար Պետրոսը պատրաստ էր նոյն իսկ պատերազմ սկսել, սահմանակից Կովկասն էր իր Կասպիական ծովով: Հաստատուելով Բալտիկ ծովի ափերին, Պետրոսը սկսեց ջրանցք փորել տալ՝ այդ ծովը Կասպից ծովի մէջ թափուող Վօլգայի հետ միացնելու համար: Զրային այդ յարմար ճանապարհով պիտի Պարսկաստանը իր ապրանքները փոխադրէր Եւրոպա: Կովկասը իբրև այդ ճանապարհի մի ծայրը, այնքան մեծ կարևորութիւն ունէր, որ Պետ-

*) Մանրամասն կերպով այս անցքերի մասին խօսում է եզովիտ Կրասինսկի («Histoire de la révolution de la Perse, Paris, 1728»), որ 20 տարի ապրել է Սպահանում: Զեռքի տակ մենք ունենք միայն փոքրիկ հատուածներ այդ աշխատութիւնից, որ, ինչպէս երևում է, շատ հետաքրքրական տեղեկութիւններ է պարունակում իր մէջ:

բոսի համար աւելի քան պարզ ու անխուսափելի մի անհրաժեշտութիւն էր Կասպից ծովի ափերին հաստատուելը:

Պէտք էր շտապել Այդտեղ, այդ ծովի արեւմտեան ափերին, Ռուսաստանը կարող էր իր դէմ ունենալ մի այնպիսի զեռ զօրեղ թշնամի, ինչպէս էր Թիւրքիան: Սիւննի մահմեդականութեան արշաւանքները Պարսկաստանի դէմ դէպի առաջ էին մղում և Թիւրքերին, որոնք անհրաժեշտ էին համարում կուլտալ հոգեվարք Պարսկաստանը: Անշուշտ, Շահ-Հիւսէյնի ողորմելի կառավարութիւնը ոչինչ արգելք չէր կարող դառնալ որ օսմանցիները Կովկասի արեւմտեան կողմից մի ոյժգին արշաւանքով հասնեն Կասպիականի ափերին, ուր նրանք տիրապետողներ էին մի ժամանակ: Եւ որովհետեւ Ռուսաստանը, չվեդական պատերազմի պատճառով զեռ չէր կարող զէնքի ոյժով գործել Պարսկաստանում իր առևտրական շահերը պաշտպանելու համար, ուստի Պետրոսը առ ժամանակ դիմեց զիպլոմատիական միջոցներին:

1715 թուականին նա մի նոր զեռպանութիւն ուղարկեց Պարսկաստան: Դեսպան Արտեմի Վօլինսկի հրաման ունէր լաւ հետազօտելու պարսկական բոլոր գործերը, երկրի աշխարհագրական շրջերը, զինուորական ոյժերը, ռազմական ճանապարհները: Այսքանը, ի հարկէ, գաղտնի պիտի կատարուէր: Իսկ զեռպանութեան պաշտօնական, բայցարձակ նպատակը առևտրական էր: Պէտք էր դաշնագիր կնքել, որով ռուս վաճառականներին ազատ առևտրի իրաւունք էր չնորհւում Պարսկաստանում: Շահը պիտի հրամայէր հայ վաճառականներին որ սրանք մետաքսը և այլ ապրանքները Եւրօպա ուղարկեն Աստրախանի և Պետերբուրգի վրայով:

Դեսպան Վօլինսկուն տուած հրահանգների մէջ կար և այս կէտը. «Տեղեկութիւններ հաւաքել հայ ժողովրդի մասին. շատ է նա և ի՞նչ տեղերում է ապրում. հայերի մէջ կան նշանաւոր մարդիկ ազնուականներից կամ վաճառականներից և ի՞նչպէս են նրանք վերաբերւում դէպի նորին թագաւորական մեծութիւնը. սիրով և քաղցրութեամբ վարուել նրանց հետ և բարեկամութիւն հաստատել»^{*)}: Հայկական հարցը, ուրեմն, կար ռուսաց կառավարութեան առաջ: Մինաս վարդապետը յիշեցնողի, խընդրողի դեր էր կատարում:

Օրիի մահը մեծ հոգսեր պատճառեց վարդապետին: Պէտք էր նրա իրերը և գոյքը ազատել յափշտակութիւնից, վերջացնել նրա հաշիւները, վճարել պարտքերը: Այդ գործերով էր զբաղ-

*) С. Соловьевъ—„Исторія Россіи“ М., 1868. հատ. 18, էր. 28.

ուած Մինաս վարդապետը ամբողջ երեք տարի և նրա գրադրութիւնների զլիաւոր առարկան այդ ժամանակամիջոցում Օրիի գործերն են կազմում: 1714 թուականի վերջերում միայն, այսինքն այն ժամանակ, երբ պատրաստուում էր Վօլինսկու ղեսպանութիւնը, նա ներկայացնում է մի ծրագիր թէ ինչպէս կարելի է հայերին Ռուսաստանի հովանաւորութեան տակ առնել: Այստեղ այլ ևս չը կան Օրիի համարձակ արշաւանքները, մեծ նախագծերը. երևում է վարդապետ մարզը: Նա առաջարկում էր որ ռուսաց կառավարութիւնը պարսից Շահից իրաւունք ստանայ իր հաշուով կասպից ծովի ափին, Նիզովօյ նաւահանգստում, մի հայկական վանք կառուցանէ: Վանքում կարող էր հաստատուել ռուսաց մի զօրաբաժին, որի հովանու տակ կը հաւաքուէին հայերը: Վարդապետը խորհուրդ էր տալիս դիմել նաև կայսրի, կուրֆիւրստի օգնութեան, որ նրանք էլ խնդրեն Շահին վանք կառուցանելու մասին: Եւ որպէս զի Մինաս վարդապետը կարողանայ ցոյց տալ թէ ինքը միայն եկեղեցական գործերի պատճառով է մնում Ռուսաստանում, խնդրում էր թոյլ տալ իրան հայոց մի եկեղեցի կառուցանել Պետերբուրգում: Մինաս վարդապետը պատրաստ էր գնալ Եւրօպա, եթէ իր առաջարկած ծրագրի համար հարկաւոր լինի խնդրել կայսրին և միւս վեհապետներին:

Այդ առաջարկութիւնը ոչինչ հետեւեալք չունեցաւ և չէր կարող ունենալ, այնքան ակներև էր նրա խալութիւնը: Ռուսաց կառավարութիւնը աւելի օգտակար համարեց որ վարդապետը գնայ Հայաստան և այնտեղ տեղեկութիւններ հաւաքէ: Այդ ճանապարհորդութիւնը տեղի ունեցաւ 1716 թուականին և կատարուում էր Իսրայէլ Օրիի գոյքերը որոնելու պատրուակով: Ռուսաց կառավարութիւնը յանձնարարեց ղեսպան Վօլինսկուն, որ այդ ժամանակ ղեռ Շամախումն էր գտնուում, աջակցել Մինաս վարդապետին, որի առաքելութեան իսկական նպատակն էլ յայտնուեց նրան: Բայց Վօլինսկին, յայտնի չէ թէ ինչու, ոչինչ աջակցութիւն ցոյց չը տուեց:

Նոյն տարուայ յուլիսին Մինաս վարդապետը հասաւ Էջմիածին. այդ ժամանակուայ կաթողիկոս Աստուածատուր Համադանցին աւելի լաւ համարեց հետեւել իր նախորդների օրինակին և հեռու մնալ հայերի քաղաքական շարժումից, ուստի և վարդապետին հաստատ խոստում չը տուեց, պատճառ բռնելով թէ վախում է պարսիկներից. նա միայն մի նամակ գրեց, որի մէջ յայտնում էր թէ վարդապետը ներկայացել է իրան, պատմել է ամեն ինչ և ընդունուել է սիրով:

Ուրիշ կերպ էր վերաբերմունքը, ի հարկէ, Գանձասարի

վանքում: Եսայի կաթողիկոսը գրկաբաց ընդունեց վարդապետին, արքեպիսկոպոսութեան աստիճան տուեց նրան և մի նամակ գրեց Պետրոս Մեծին, որի մէջ եռանդուն և ջերմ խօսքերով խնդրում էր նրա օգնութիւնը, հովանաւորութիւնը: Բացի դրանից Եսային Ռուսաստանում ապրող հայերի առաջնորդ նշանակեց Մինաս վարդապետին: Այդպիսով Գանձասարի վանքը իր համար մի նոր թեմ էր ստեղծում Ռուսաստանում: Բայց աւելի կարևորը այն էր, որ այնուհետև Մինաս վարդապետը կարող էր շարունակել իր գործունէութիւնը իբրև ռուսահայերի առաջնորդ և իբրև Ազգանից կաթողիկոսութեան ներկայացուցիչ, այսինքն այն մարմնի, որ իր վրայ էր վերցրել հայերի քաղաքական վերածնութեան հոգսերը:

Գանձասարում գիտէին, ու ռուսաց զեսպանը ապրում է Շամախում: Մինաս վարդապետը, նոյն ամառուայ վերջին ճանապարհուելով դէպի Ռուսաստան, տարաւ իր հետ կաթողիկոսի մարդկանցից մի քանիսին, որպէս զի նրանց ներկայացնէ զեսպան Վօլինսկուն: Թագաւորի ներկայացուցչի ընդունելութիւնը մի լաւ ապացոյց կը լինէր հայերի համար, թէ Ռուսաստանը շարունակում է հայերի պաշտպանը հանդիսանալ և չէ մոռացել իր խոստումները: Բայց Շամախում Վօլինսկին, չը նայած որ հրաման ունէր իր կառավարութիւնից, շատ ցուրտ ընդունելութիւն ցոյց տուեց վարդապետին և չուզեց խօսել նրա հետ: Դա մի գոռոզ և ինքնահաւան մարդ էր. և վարդապետը ստիպուած էր իր հետ եկածներին յետ դարձնել, ասելով թէ ինքը թուղթ կը ստանայ թագաւորից և կ'ուղարկէ կաթողիկոսին: Վօլինսկին ոչինչ չարաւ և այն ժամանակ, երբ Մինաս վարդապետը Նիզովօյ նաւահանգստում կալանաւորուեց: Այդտեղ Օրբի մարդկանցից մէկը նրանից պահանջեց իր ոտճիկը և զանգատուեց տեղական թուրք իշխանութիւններին, որոնք բանտ նստեցրին նրան:

Հետեւեալ 1717 թուականի մարտին Մինաս վարդապետը Մոսկովայումն էր և հաշիւ ներկայացրեց իր ճանապարհորդութեան մասին: Ամենամեծ յոյսը նա գրել էր Գանձասարի վրայ, որի թեմը բաղկացած էր 900 գիւղերից. զրանք մեծ գիւղեր են, ունեն հարիւր, երկու հարիւր, երեք հարիւր, չատերը և չորս հարիւր, նոյն իսկ դրանից էլ աւել տներ: Թէ էջմիածնի և թէ Գանձասարի թեմերում ապրող հայերի թիւը, վարդապետի կարծիքով, հասնում էր մօտ 200 հազարի—վաճառական թէ գիւղացի. երևի այդ հաշուի մէջ նա նկատի ունէր միայն տղամարդկանց, քանի որ ասում էր թէ այդ քանակութիւնը պատեւրազմի ժամանակ թագաւորի կողմը կը բռնէ:

Իսկ ինչ զեկուցում տուեց Վօլինսկին հայերի մասին: Այդ մենք չը գիտենք: Նոյն մարտ ամսին նա մուտք գործեց Սպահան: Պարսից կառավարութիւնը պաշարուած էր նոյն երկիւղ-ներով և կասկածներով, որոնք առաջ եկան Օրիի ժամանակ: Վօլինսկին իր բնաւորութեամբ աջբան գրգռեց պարսիկներին, որ նրան նոյն իսկ բանտարկեցին և ապա առաջարկեցին հեռանալ մայրաքաղաքից: Ի զուր դիմադրում էր ուս զեսպանը, պատճառ բերելով իր բերած առևտրական առաջարկութիւնները: Շահի կառավարութիւնը խոստացաւ կատարել այդ բոլորը յետոյ և Վօլինսկին ստիպուած էր սեպտեմբերին ճանապարհ ընկնել Սպահանից: Բայց այդքան կարճ միջոցն էլ բաւական էր որ նա ճանաչէր Պարսկաստանը և կրկնէր Օրիի կարծիքները: Իր զեկուցումների մէջ նա յայտնում էր թէ Պարսկաստանը բոլորովին փտած ու քայքայուած է, թէ Հիւսէյն-Շահը մի ապուշ է, իսաղալիք տարձած իրան շրջապատող յիմարների ձեռքին: Դեսպանը առաջարկում էր թողնել զիւանագիտական գործողութիւնները և ուղղակի զէնքի դիմել: չը պէտք է ձեռքից տալ ամենայարմար ժամանակը: Պարսկաստանը հոգեկալքի վրայ է, բայց կարող է երևան գալ մի կարող և ուժեղ Շահ և այնուհետև նուաճման գործը կը դժուարանայ: Գուշակութիւնը միանգամայն ճիշտ էր: Վօլինսկին դրանից յետոյ նշանակուեց Աստրախանի նահանգապետ և շարունակ արժարժում էր պատերազմական գործողութիւններ սկսելու միտքը: Բայց Պետրոսը չէր շտապում, սպասում էր հիւսիսային պատերազմի վերջին:

Երբ Վօլինսկին վերադառնում էր Ռուսաստան, Շամախում նրան ներկայացաւ Փարսադան-բէկ անունով մէկը, որ ուղարկուած էր վրաց Վախտանգ թագաւորի կողմից: Վախտանգը խնդրում էր որ ուսները անյապաղ սկսեն ազատարար պատերազմը և յայտնում էր որ ինքը ամեն ժամանակ պատրաստ է միանալ այդ արշաւանքին: Նա էլ հաւատացնում էր թէ Պարսկաստանը մի ոչնչութիւն է ներկայացնում: «Ժամանակ է որ քրիստոնեաները յաղթեն մուսլիմաններին, ոչնչացնեն նրանց», ասաց Փարսադան-բէկը: Նա խնդրում էր հրահանգներ տալ Վախտանգին թէ ինչպէս պէտք է պատրաստուել: Վօլինսկին, ի հարկէ, այդպիսի լիազօրութիւն չուներ, նա միայն կարող էր այդ խնդիրը ներկայացնել իր թագաւորին:

Իրագործւում էր Օրիի ծրագրի այն մասն էլ, որ վերաբերում էր Վրաստանին: Նրա ժամանակ, XVII դարի վերջին, չէր կարելի մեծ յոյս ունենալ թէ Անդրկովկասի երկու խոշոր քրիստոնեայ ժողովուրդները—հայերը և վրացիները կը միանան իսլամի տիրապետութեան դէմ: Վրաստանում միմեանց յաջոր-

դում էին մահմեդականացած վրացի թագաւորներ, որոնք սոսկալի դժբախտութիւն էին քրիստոնեայ երկրի համար: Պարսից Շահերի այդ մոլեռանդ ստրուկները, որոնք ամեն ինչ պատրաստ էին զոհել իրանց փառասիրութեան, չէին կարող, ի հարկէ, թոյլ տալ որ և իցէ ապստամբութեան միտք անգամ: Եւ Օրին, ինչպէս տեսանք, կամենում էր նախ մի յեղափոխութիւն կատարել Վրաստանում, թագաւորեցնելով այնտեղ, ռուսների օգնութեամբ, Արչիլ արքայորդուն և այդպիսով վերջ տալով մահմեդական թագաւորների գոյութեան, ապա միայն միացնել հայերի ու վրացիների պատերազմական ոյժերը: Բայց դա մի շատ դժուար գործ էր, որ զուրկ չէր գայ առանց ահաւոր ցնցումների, ներքին կոիւնների: Այժմ այդ վտանգը չը կար. վախտանգը պարսիկների հաճութեամբ էր թագաւոր դարձել և ինքնաթոժար կերպով պատրաստ էր միանալ ապստամբութեան:

Վախտանգը XVIII դարի սկզբում մի լուսաւոր երևոյթ էր դժբախտ Վրաստանի համար: Նա թագաւորեց 1711-ին, բայց մահմեդականութիւն չընդունեց, մի բան, որ պարտաւորական էր վրացի թագաւորների համար: Այդ քաջագործութիւնը հեշտ չէր Վրաստանի այն անկարգ, խառնակ ժամանակներում: Վախտանգը միացնում էր իր մէջ հեռատես, քաղաքագէտ, հայրենասէր թագաւորի և լուսաւորութեան հովանաւորի յատկութիւնները: Նա էր, որ երկու տարի առաջ, երբ դեռ երկրի կառավարիչ էր, բաց արեց Թիֆլիսում առաջին վրացերէն տպարանը, հրատարակեց գրքեր, հաւաքեց ու մի տեղ ամփոփեց վրաց հին տարեգրութիւնները: Նա ջանք չէր խնայում բարեկարգութիւններ մտցնելու համար: Թշնամիներ, ի հարկէ, շատ ունէր. լարուեցան ինտրիգներ, դաւեր, որոնք հարկադրեցին նրան գնալ Պարսկաստան և Շահի արքունիքում ամրացնել իր դիրքը: Այդտեղ նա ստիպուած եղաւ մահմեդականութիւն ընդունել և ստացաւ Հիւսէին-Կուլի-խան անունը: Բայց այդ հանգամանքը ազդեցութիւն չարաւ նրա սրտի և հոգու վրայ. կրօնափոխութիւնը երեսանց էր և նա շարունակում էր մնալ մի լաւ քրիստոնեայ: Հիւսէին-Շահը պահեց նրան Պարսկաստանում, իսկ Գարթալինիայի կառավարիչ նշանակեց նրա Բաւար որդուն, որ նոյնպէս հարկադրուած եղաւ մահմեդական դառնալ և ստացաւ Շահ-Նաւազ անունը:

Վոյինսկու դեսպանութեան ժամանակ Վախտանգը դեռ Պարսկաստանում էր, բայց շարունակ մտածում էր թէ ինչպէս կարող կը լինի աղատել իր հայրենիքը պարսկական լուծից: Այդ պատճառով էլ նա Փարսադան-բէկին ուղարկեց Շամախի: Ամբողջ յոյսը դնելով Ռուսաստանի վրայ, Վախտանգը չէր կա-

րող անտես անել հայերի մէջ սկսուած շարժումը, եւ նա միացաւ հայերի հետ:

Վերջապէս երկու քրիստոնեայ, բախտակից ազգերը հասկացան իրանց շահերը՝ Հայերի և վրացիների եղբայրակցութիւնը տանջուած, արիւնոտ հայրենիքի համար—անա ինչ խոշոր, հրաշալի նորութիւն էր բերում ազատական շարժումը Անգրիզականութեան եւ այդ նորութիւնը ստեղծում էին երկու մարդիկ, ազատութեան ողով տոգորուած երկու իշխանաւորներ. մէկը վրաց թագաւորն էր, միւսը—Եսայի կաթողիկոսը...

IV

Իսկ Պարսկաստանի գլխին խտանում էին աւելի և աւելի մռայլ, փոթորկալից ամպեր: 1717-ին ապստամբութիւն ծագեց Հէրաթում. ապստամբների գէմ ուղարկուած պարսկական զօրքը սաստիկ պարտութիւն կրեց, էօղթէկները քարուքանդ արին Մէշէդի շրջականները: 1718-ին քրդական մի մեծ արշաւանք հեղեղեց Սրաբատեան երկիրը, Սալմաստը, Համադանի և նոյն իսկ Սպահանի շրջականները: Լէզգիների համար արդէն սովորական բան էր դարձել պարբերաբար իրանց սարերից իջնելը և ապատակութիւններ փռելը դէպի ամեն կողմ: Բայց ամենից նշանաւորը Ղանդահարի շարժումն էր. այնտեղ երևան էր եկել մի նոր ուժեղ ու անգութ նուաճող: Դա Միր-Վէյսի որդի Միր-Մահմուդն էր, այն գեղեցիկ տղան, որին Գուրդին-խանը կամենում էր յափշտակել իր հարեմի համար... Աւազանները նրա առաջնորդութեամբ անցան պարսից սահմանը:

Սիւննի մահմեդականութիւնը, կարծես խօսք մի արած, յարձակում էր ամեն կողմից պարսկական դիակի վրայ և կտորկտոր էր անում նրան: Հազորդելով այս բոլորի մասին Մինաս վարդապետին՝ Այվազ անուշով մի հայի միջոցով, Եսայի կաթողիկոսը շատ վտանգաւոր էր համարում հայերի դրութիւնը և յանձնարարում էր վարդապետին մեծ զգուշութիւն, որպէս զի միանգամայն ծածուկ պահուի հայերի գործը: Նշանաւոր է որ նա զգուշացնում էր Մինաս վարդապետին և էջմիածնացիներից: Մի տխուր, անպատուաբեր փաստ է, որ էջմիածինը, ինչպէս շատ անգամ տեսանք, ոչ միայն չէր միայն հայկական շարժման, այլ և հակառակորդի դեր էր կատարում: Պատճառը էջմիածնի և Գանձասարի մէջ տիրող հին հակառակութիւններն էին: Էջմիածինը պահանջում էր որ Աղուանից կաթողիկոսները հպատակուեն իրան, ճանաչեն իր գերիշխանութիւնը: Վէճերը այդ հողի վրայ անպակաս էին. զրանց վրայ աւելանում էին և

հոգեւորականութեան համար այնքան ահագին նշանակութիւն ունեցող դրամական հաշիւները: Բանն այն է, որ Շամախի քաղաքը և նրա նահանգը (Շիրվան) վաղուց կառավարնէին դարձել երկու աթոռներէ մէջ. իւրաքանչիւր կողմը իր թեմէն էր համարում նրանց և չէր թոյլ տալիս որ հակառակ կողմը ժողովարարութիւններ կատարէ այնտեղ:

Եսայի կաթողիկոսի ժամանակ այդ հակառակութիւնները աւելի սուր կերպարանք ստացան: Եւ սակայն այնպիսի ժամանակներ չէին, երբ կարելի կը լինէր ամեն ինչ մոռանալ՝ կղերական իրաւունքների և եկամուտների համար: Եսային չատ լաւ էր հասկանում այդ բանը. դառնալով հայկական շարժման պարագլուխ, նա չէր կարող չը տեսնել որ էջմիածնական փառամոլութիւնը այդ վերին աստիճանի խորհրդաւոր, փափուկ միջոցներում կարող էր աւելի վտանգաւոր լինել հայերի համար, քան նոյն իսկ պարսիկների կասկածոտութիւնը: Ուստի նա բռնեց զիջողութիւնների ու հաշտութեան ճանապարհը. մի քանի անգամ գնաց էջմիածին, իր հպատակութիւնը յայտնեց, վէճերին վերջ դրեց: Բայց և այնպէս, Աստուածատուր կաթողիկոսի ժամանակ յարաբերութիւնները նորից լարուեցան և Շամախում նորից հաստատուեցան էջմիածնեցիները: Դա մի սաստիկ հարուած էր, որ ստանում էր ոչ միայն Գանձասարը, այլ և հայոց գործը: Մենք տեսանք թէ որքան կարևոր տեղ էր Շամախին՝ ռուսաց կառավարութեան հետ յարաբերութիւններ պահպանելու համար: Ահա այս պատճառով էր որ Եսային զգուշացնում էր Մինաս վարդապետին էջմիածնական լրտեսներից *), որոնք վխտում էին Շամախում և պատրաստ էին, Գանձասարին վնասելու համար, նոյն իսկ մատնութիւնների գիմել:

Բայց նամակով զգուշացնելը բաւական չէր. հարկաւոր էին աւելի իրական միջոցներ՝ էջմիածինը այդ կարևոր ժամանակներում անվնաս դարձնելու համար: Եւ 1719 թուականին Եսային նորից գնաց էջմիածին **): Այդ քայլն անել ստիպում էր և դրամական միջոցների պակասութիւնը: Միայն հայկական շարժումը որքան փող էր պահանջում Գանձասարի աղքատ ու փոքրիկ թեմից: Իսկ գործը գնալով մեծանում էր: Արդէն հայկական զօրք կազմելու գաղափարն էր ծագել. Շամախու պէս մի հարուստ, մեծ, վաճառաշահ քաղաքը օգնութեան նշանաւոր աղբիւր էր, բայց նրան յափշտակել էին էջմիածնեցիները: Բարեբախտաբար, Աստուածատուր կաթողիկոսը չը յամառեց և Գանձասարը նորից յետ ստացաւ Շամախու թեմը:

*) ԶЗОВЪ, եր. 327.

**) Սիմէօն կաթողիկոս — «Զամբու», Վաղարշ., 1873, եր. 82.

Ուշագրաւ է որ Գանձասարի թեմը կազմող երկիրները թէ և այնպիսի մի մեծ գործի վրայ էին, ինչպէս էր քաղաքական ազատութեան համար պատրաստուող ապստամբութիւնը, բայց դոռող և ինքնահաւան էլ միաձնեցիկների աչքում վայրենի, անպիտան մի ժողովրդի հայրենիք էին համարւում: Ահա թէ ինչպէս էր զարգացած հայերի մէջ ընդհանուր շահերի գաղափարը: Այստեղ էլ մենք կանգնած ենք հայկական հին, աղէտալի իրականութեան առաջ: Մի գաւառի գործը անհասկանալի էր միւս գաւառի համար—այսպէս էր միշտ և այս պատճառով էր որ հայերը երբեք չը կարողացան մի միապաղաղ ոյժ կազմել...

Մենք տխուր պարտականութիւն ունենք այստեղ յիշատակելու, որ նոյն իսկ Գանձասարի թեմում էլ ներքին միաբանութիւնը և համաձայնութիւնը կատարեալ չէր: Ուր որ երևան է եկել մի անձնազոհ, ազգի գործին նուիրուած մարդ, նրա քթի տակ իսկոյն բռնել է հայ դաւաճանը, մատնիչը: Այսպէս էր և Աղուանից երկրում:

Գանձասարի կաթողիկոսութիւնը երկար ժամանակից ի վեր Հասան-Ջալալիան իշխանական տոհմի ժառանգական սեփականութիւնն էր դարձել. Եսային էլ խաչէնի այդ հին, նշանաւոր իշխաններից էր: XVII դարի վերջերում Զրաբերդի Մեծ-Շէն գիւղի Սարգիս քահանայի որդի Սիմէօն եպիսկոպոսը Մուս սարի մի լանջի վրայ հիմնեց Երեց Մանկանց վանքը և ապա, ինքնազուլու կաթողիկոս դառնալով, սկիզբ դրեց հակաթոռ կաթողիկոսական տոհմին: Այդ ժամանակից Աղուանից երկրի ներքին խաղաղութիւնը վրդովուեց. հակառակ կաթողիկոսների մէջ հաստատուեց մի եղբայրասպան պայքար, որ շարունակուեց երկար և գնալով աղէտալի կերպարանք ընդունեց: Երեց Մանկանց վանքը դարձաւ դաւաճանութեան, օտարամոլութեան, մատնութեան օջախ. Սիմէօնի կաթողիկոսական տոհմը այդ միջոցներով էր պահպանում իր գոյութիւնը... 1705 թուին Սիմէօնին յաջորդեց Ներսէսը, որ դարձաւ Եսայի կաթողիկոսի «խոջնդոտն ու հակառակորդը»^{*)}: Հասկանալի է թէ նրան դժուարութիւններ էր յարուցանում այդ Ներսէսը իր փառասիրական կռիւներով: Երկիրը մի միութիւն էր կազմել օտարի լուծը թօթափելու համար, բայց ահա այդ ընտանիքի մէջ երևան եկաւ ազգային դաւաճանը: Ժողովուրդը գանգատւում էր, բողոքում էր նրա դէմ: 1707 թուականին, երբ Օրին

*) «Ջամբո», եր. 82:

իրեն դեռ պահանջներ չէին ներկայացրել, երկու հակաթոռ կաթողիկոսները կանչուեցին Էջմիածին, ուր Աղեքսանդր կաթողիկոսը, քննելով բողոքները, նշում էր Ներսէսին և կաթողիկոս հրատարակեց նախուհի: Վտանգաւոր երկպառակութիւնը առժամանակ վերացաւ. բանադրուած, «նեռ» անուն ստացած Ներսէսը պատուից ընկած էր, երկրում մնալ չէր կարողանում, աստանդական կեանք էր վարում: Բայց նախին ալ միջոցով չէր կարող ընդ միշտ ազատուել իր անհաշտ թշնամուց: Վերջ ի վերջոյ նա հասաւ այն եզրակացութեան, որ ամենից լաւը խաղաղութիւնն է: Նա հաշտուեց Ներսիսի հետ: Այդ զոհն էլ նրանից պահանջում էր հայկական գործը: Այնպիսի մի ժամանակ, երբ ամեն կողմից փոթորիկներ էին բարձրանում, չէր կարելի ընտանի թշնամի ունենալ:

Փոթորիկները շուտ վրայ հասան: 1720 թուականին, Միր-Մահմուդը, 10 հազար աւղանցի զօրքերի գլուխ անցած, յարձակուեց պարսկական Բիրման քաղաքի վրայ և գրաւեց նրան. բայց այդտեղ էլ Լուֆթ-Ալի-խանը, պարսից 20 հազար զօրքերով սաստիկ ջարդ տուեց նրան: Պարտութիւնը երկար չը կանգնեցրեց աւղաններին. պարսից արքունիքը մի ճակատագրական բթութեամբ իր կորուստն էր պատրաստում. աւղաններին ջարդող խանը անմիջապէս զոհ դարձաւ Սպահանի կանանոցների և նրանց ներքինիների վրէժխնդրութեան և շղթայակապ բանտարկուեց: Միր-Մահմուդը, նորից կարգի բերելով իր ոյժերը, առաջ շարժուեց:

Լեզգիները իրանց ձիւնապատ լեռների կատարներից կարծես տեսան այդ հեռաւոր արշաւանքը և իրանք էլ, յաջորդ տարին, անազին քանակութեամբ արշաւեցին դէպի Կուր գետի հովիտը: Նրանց առաջնորդների մէջ էր Դուլուք-բէկ անունով մէկը, որ անդադար բանակցութիւններ ունէր թիւրքաց սուլթանի հետ և կատարում էր Ստամբուլից եկած հրահանգները: Լեզգիները յարձակուեցան Շամախու վրայ. գրաւեցին, կողոպտեցին նրան: Իսկ կողոպտելու շատ բան կար այնտեղ: Շամախին այդ ժամանակ ամենափարթամ և ամենագեղեցիկ քաղաքն էր արևելեան Ասորկովկասում*): Այնտեղ էր կենտրոնացած առևտուրը Հնդկաստանի, Թիւրքիայի, Պարսկաստանի և Ռուսաստանի մէջ: Վաճառականների անհուն հարստութիւնները լեզգիների աւարը դարձան: Շիա մահմեդականները կոտորուեցան. Շամախու խանը սպանուեց: Միայն ռուս վաճառականների փնտր հասնում էր 500 հազար ռուբլու:

*) Նալի կաթ., եր. 33.

Անդրկովկասի պարսիկ խաները միացան գիշատիչ լեռնականների դէմ և Բարդայի մօտ մեծ քանակութեամբ զօրք հաւաքեցին: Բայց ծոյլ, թուլամորթ մարդկանց այդահագին բազմութիւնը չը գիմացաւ լէզգիների առաջին իսկ բաղխումին, փախուստ դարձաւ և ցիր ու ցաւ եղաւ: Երկիրը մատնուեց լեռնականների անսանձ վայրենութիւններին: Հայերը թէ Շամախում և թէ գաւառներում համեմատաբար շատ քիչ փնտուեցան: Բայց դա չէր նշանակում թէ լէզգիները առհասարակ պիտի խնայեն հայերին: Հարուստ աւարը բաժանել, տեղաւորել էր հարկաւոր. այդ պատճառով նրանք վերադարձան իրանց լեռները:

Յաջորդ դարնան այդ աւերիչ լաւան նորից իջաւ լեռներից, անցաւ Մուղանի դաշտը և Արաքսի հովիտով արշաւեց դէպի Ղարաբաղի լեռնաստանը: Նրա առջևից փախչում էր պարսկական զօրքը: Լէզգիները կողոպտեցին Դիզակ և Վարանդա գաւառները և ապա անցան իսպէն գաւառը: Այդտեղ մանաւանդ սարսափելի էր կոտորածն ու աւարառութիւնը: Ազգաբնակչութիւնը փախաւ լեռները, մտաւ քարերի ծերպերը, թաքնուեց կուսական անտառների խորքում: Բայց իզուր: Ամեն տեղ համուում էին թշնամու ձեռքերը, ամեն տեղից դուրս էին քաշում թաքնուածներին: Եսայի կաթողիկոսը, թողնելով Գանձասարը, հեռացաւ նրա մօտ բարձրացած անմատչելի սարի գագաթը և այդտեղից տեսնում էր թէ ինչպէս էին գերում, կոտորում, թալանում լէզգիները: Երբ այլ ևս տանելու բան չը մնաց, լեռնականները սկսեցին յետ դառնալ դէպի Կուր գետը: «Մարդիկն ամենն արախողխող առնէին, կանաչքն, երեխաչքն, աղջկուչքն ամենն քչելու տանէին դէպի Դաղստան,—գրում են ականատեսները *)».—Ետուստ սուր, առաջուստ Կուր գետն, որն գետմին (նաւ) մտանէր, որն ձիոց ազի բռնելով, որն թափուէր երեսս ջրոյն. ջուրն արիւնախառն, երախաչքն ամենն թափելով գետն տանէր որպէս խռիւ գարնանային: Եւս յորժամ անցուցանէին այն կողմն եսիբքն ամենն յորժամ բաժին-բաժին առնէին լազգիքն այս խղճով քրիստոնեայքս. կանաչք, երեխաչք, աղջկուչքն, մայրն մէկ լազգոյ բաժին անկանէր, տղան մէկ ուրիշ լազգոյ բաժին անկանէր, աղջիկն մէկին անկանէր. յորժամ միմեանց բաժանէին, մայրն որդուց բաժանէին, աղջիկն ի մօրէն, միմեանց գիրկս անկանելով, սուգ աղաղակ բառնալով կոչեցուցանէին, ոչ տեսանէ աչս մարդոյ և ականջս ոչ լսէ ձայն արտասուալից սղոյն»:

*) ՅՅՈՅԵ, եր. 340:

Բայց և այնպէս, Հայաստանի համար այնքան սովորական այս հարուածը այս անգամ չատ էլ ցաւալի ու սարսափելի չէր։ Նա առաջացրեց հակահարուած։ Իզուր չէր հայ ժողովուրդը քսան տարիների ընթացքում սովորել զէնքի ուժով ազատութիւն ձեռք բերելու մտքին. իզուր չէին Եսայի կաթողիկոսի ջանքերն ու պատրաստութիւնները։ Վախտանգ թագաւորը 1719-ին վերադարձել էր Վրաստան և զինուորական ոյժ էր պատրաստում Եսային էլ, որ բարեկամական յարաբերութիւններ ունէր նրա հետ, սկսեց նոյն գործը իր երկրում։ Այժմ լէզզիների արշաւանքը միանգամայն անպատրաստ և անպաշտպան չը գտաւ երկիրը. լեռների վրայ ամրացած էին զինուած հայերի խմբերը, որոնց առաջնորդում էին տեղական մէլիքները և իւզբաշիները։ Վտանգը միացրեց այդ խմբերը և Ղարաբաղը մի կարճ միջոցում 12 հազար սելակական հայ զօրք ունէր։ Բայց այդ բազմութիւնը դեռ վարժ ու պատրաստ չէր, չուներ առաջնորդ. նա սպասում էր ուռւաց թագաւորին, պիտի պահպանէր իր ոյժերը աւելի մեծ գործի համար։ Այդ պատճառով էլ մանր, յանկարծակի արշաւանքներով էր բաւականանում և մի քանի անգամ ջարդեց լէզզիների և թուրքերի խմբերը *)։

Այսպէս է սկսւում Ղարաբաղի հայ զինուորութիւնը, որ գործեց XVIII դարի համարեա մինչև վերջը և հայութեան մէջ մի նոր, չը տեսնուած երևոյթ էր կազմում ստրկութեան և տանջանքների երկար դարերից յետոյ։ Լէզզիների արշաւանքն էր, որ նրան առաջին անգամ լոյս հանեց. նոյն արշաւանքն էլ հանդէս բերեց մի հանգամանք, որի նմանը չէր տեսել Անդրկովկասի քրիստոնէութիւնը։

Ղարաբաղի վիճակին ենթարկուեց և Գանձակ քաղաքը. լէզզիները պաշարեցին նրան և ասպատակութիւններ տարածեցին մինչև Սևանի լիճը։ Գանձակը դիմադրում էր պաշարողներին և այդ միջոցին նրան օգնութեան հասաւ Վախտանգ թագաւորը, որ ունէր մի մեծ բանակ։ Գիշատիչ լեռնականները աւելի լաւ համարեցին, առանց կռուի բռնուելու, հեռանալ այդ կողմերից։ Վախտանգը բանակ դրեց Գանձակի մօտ. Եսայի կաթողիկոսն էլ այդ բանակում էր։ Կամենակով պատժել սիւննի մահմեդականներին, որոնք միանում էին լէզզիների հետ և կողոպտում իրանց հարկանքներին, Վախտանգը թոյլ տուեց իր զօրքին կողոպտել մահմեդական ազգաբնակչութիւնը, մահաւանդ որ գանձակեցիները, հակառակ իրանց խոստման, պաշար չը տուեցին վրաց զօրքին։ Հրամայուած էր ձեռք չը տալ քրիստոնէականներին.

*) ՅՅՅԵ, եր. 341։

բայց վրացիները չը բաւականացան թուրք գիւղերի աւարով և լաւ քարուքանդ արին նաև շատ հայ գիւղեր *): Այդ թշնամական վարմունքը, սակայն, սառնութիւն չը գցեց երկու ազգերի մէջ: Վախտանգը սէր և համակրութիւն էր ցոյց տալիս դէպի հայերը, իր ձեռքն առաւ հայ զօրքին կանոնաւոր կազմակերպութիւն տալու և դասաւորելու, ինչպէս նաև զօրագլուխներ նշանակելու գործը **): Մայիսի վերջերին վրաց բանակը վերադարձաւ տուն: Վախտանգի հետ Եսայի կաթողիկոսն էլ գնաց Թիֆլիս, ուր մնաց չորս ամիս:

Մինչդեռ Անդրկովկասում այդ դէպքերն էին կատարուած, Պարսկաստանի մայրաքաղաքը օրհասկան տագնապի մէջ էր գտնուում: Միր-Մամուդը, գրաւելով պարսկական քաղաքները, առաջացել էր մինչև Սպահան: Հիւսէին-Շահը փորձեց զիմադրել այդ յաղթական արշաւանքին. նոր միայն գիւղացիներ հաւաքել տուեց, զինեց և ուղարկեց աւազանների դէմ: Գիւնաբաթի մօտ, 1722-ի փետրուարի 25-ին, սկսուեց ճակատամարտը: Պարսիկները 50 հազար հոգի էին, թուով երեք անգամ գերազանցում էին աւազաններից. բացի զրանից, նրանք ունէին 24 թընդանօթ, մինչդեռ Միր-Մամուդի զօրքը ձիաւոր էր, զինուած սրերով, նիզակներով և վահաններով: Այդ վայրենի խուժանը, այնու ամենայնիւ, յաղթութիւն տարաւ. նա խլեց պարսից թնդանօթները, կրակ սկսեց պարսկական բանակի դէմ և սա փախուստ դարձաւ: Այնուհետև Պարսկաստանի մայրաքաղաքը և Շահը Միր-Մամուդի ձեռքումն էին: Հիւսէին-Շահին մնում էր փակուել Սպահանում, յայտնի չէ թէ ինչի վրայ յոյս դնելով: Աւազանները պաշարեցին Սպահանը. քաղաքում սկսուեց սոսկալի սով: Ամեն ինչ մատնուած էր անխուսափելի կորստի: Միայն Շահի որդի Թահմազը կարողացաւ փախչել Սպահանից և գնաց Ղազուին, յոյս ունենալով այդ կողմերում զօրք հաւաքել և գոնէ Պարսկաստանի հիւսիսային մասերում պահպանել Սէֆէվիդներին թագաւորութիւնը: Բայց նա կարողացաւ միայն 400 մարդ խմբել իր շուրջը...

Այս սոսկալի պարտութիւնները, այս արագ քայքայումը ցոյց են տալիս թէ Իսրայէլ Օրին որքան լաւ էր հասկացել Պարսկաստանի ոյժերը խորտակելու միջոցը: Այժմ կատարուած էին նրա մշտական պնդումները թէ Պարսկաստանը նուաճելու համար ոչ մեծ զօրք է հարկաւոր, ոչ երկարատև պատերազմ: Պետոս Մեծը այժմ միայն աւելորդ համարեց անգործութեան մէջ

*) Եսայի կաթողիկ., եր. 43.

**) ՅՅՅԵ, եր. 336:

մնալ, Շվեդական պատերազմը վերջացել էր 1721 թուականին, բերելով Ռուսաստանին ահագին օգուտներ, իսկ նրա թագաւորին—կայսրի տիտղոս։ Շամախում ուսւ վաճառականների կողողատուելը մի գեղեցիկ առիթ էր, որին նա սպասում էր անհամբերութեամբ։ Տարուայ վերջին նա հրամայեց արչաւանքի պատրաստութիւններ տեսնել Աստրախանում, իսկ երբ լուր ստացաւ որ Միր-Մահմուդը նուաճում է Պարսկաստանը, ինքն էլ ուղեւորուեց Աստրախան զօրքերի գլուխն անցնելու համար։

Հաւաքուել էր մի շատ պատկառելի բանակ. 30 հազար կանոնաւոր և մօտ 70 հազար անկանոն զօրքեր։ Ջիաւոր զօրքը ցամաքային ճանապարհով գնաց դէպի Կովկասեան լեռները, իսկ մնացածները նաւ նստեցին յուլիսի 18-ին։ Ինն օրից յետոյ նաւերը մօտեցան ափին. հասաւ և ճիաւոր զօրքը ու ամբողջ բանակը սկսեց առաջ խաղալ։ Մինաս վարդապետն էլ ուսացաւ բանակի մէջ էր։ Տեղացի իշխանները միմեանց ետեից հնազանդութիւն յայտնեցին ուսներին. մէկը միայն չնչին դիմադրութիւն ցոյց տուեց և դրա համար էլ սաստիկ պատժուեց.— ուսները մոխրի կոյտ դարձրին նրա գիւղաքաղաքը։ Օգոստոսի 23-ին Դերբենտը, առանց մի հրացան արձակելու, անձնատուր եղաւ կայսրին. նախը ծռնկ չորած՝ քաղաքի բանալիները յանձնեց Պետրոսին։ Բազուի խանն էլ յայտնեց որ պատրաստ է հպատակուել։ Մնում էր որ այդ զինուորական զբօսանքը դիմէ դէպի Շամախի։

Հասկանալի է թէ Պետրոսի այդ արչաւանքը ինչ ահագին տպաւորութիւն պիտի գործէր մահմեդական արևելքում։ Թիւրքիան նոյնպէս սկսեց պատերազմական պատրաստութիւններ տեսնել։ Այժմ այլ ևս ծածուկ բան չէր որ ուսաց զօրքը գնում է Պարսկաստանը նուաճելու։ Օսմանեան պետութիւնը անտարբեր մնալ չէր կարող։ Երբ Հիւսէին-Շահը, Միր-Մահմուդի արչաւանքը կանգնեցնելու համար, դիմեց սուլթանի կառավարութեան և օգնութիւն խնդրեց, Ստամբուլում նրա դեսպանին յայտնեցին թէ չէ կարելի օգնել մի չիայի՝ սիւննու դէմ։ Այժմ այլ ևս այդ հանգամանքը չը կար թիւրքիայի առաջ. ուսաց թագաւորը քրիստոնեայ էր և օսմանեան կառավարութիւնը շատ լաւ հասկանում էր, որ եթէ նա հաստատուի Անդրկովկասում, այն ժամանակ թիւրքահպատակ հայերն ու վրացիները նոյնպէս դուրս կը բարձրացնեն և կը միանան ուսների հետ։ Էրզրումի փաշան պատերազմական գործողութիւններ սկսելու հրաման ստացաւ։

Հասկանալի է նոյնպէս և այն զգացմունքը, որ այդ ժամանակ յուզում էր հայերին։ Քսան տարի էր, ինչ նրանք խընդ-

րում էին, աղաչում էին և սպասում այս արշաւանքին: Այժմ նա իրագործւում էր. և կասկած չէր կարող լինել որ եկել հասել է աղատութեան օրը: Օգոստոսի 18-ին Յսայի կաթողիկոսը Թիֆլիսից գրում էր Մինաս վարդապետին թէ ամեն ինչ պատրաստ է, հայերն ու վրացիները միացել են և շուտով կը ճանապարհուեն կայսրին հանդիպելու: «Պարսկաստանի այժմեան խառնակ դրութեան մէջ աւելի լաւ և յարմար ժամանակ որոշել չէ էլ կարող նորին կայսերական մեծութիւնը՝ պարսկական հողերը գրաւելու համար»—աւելացնում էր կաթողիկոսը և խնդրում էր շուտով հրահանգներ հասցնել թէ ինչ պէտք է անել:

Վախտանգը Պետրոսից հրաւէր էր ստացել զօրքերով դիմաւորելու իրան Շամախում և սեպտեմբեր ամսին ահագին բազմութեան գլուխ անցած, դուրս եկաւ Թիֆլիսից և ուղեորուեց դէպի Գանձակ: Հասնելով Կոտրած կամուրջին (Որամ գետի վերայ, Սընդ-քօրփի), Վախտանգը առաջարկեց Յսայի կաթողիկոսին առաջ գնալ և հայ զօրքը հանել Ղարաբաղից, տանել դարձեալ Գանձակ: Աղուանից կաթողիկոսը, ինչպէս վայել էր Հասան-Ջալալեան մի իշխանին, լաւ հասկանում էր և ղինուորական գործը: Մի տեղ հաւաքեց հայոց զօրքերը, փոքր ինչ վարժեցրեց, կարգ ու կանոն սովորեցրեց: Տասն հազար ընտիր աղամարդիկ, երկրի երիտասարդութեան ծաղիկները, գէնքի տակ էին: Նրանց առաջնորդողներն էին Յսային՝ Գիւստանից, Շրուանն ու Սարգիսը՝ Ջրաբերդից և Մէլիք-Յովսէփը՝ Գանձակից *): Մեծ ուրախութիւններով, «համարելով նոր նորոգեալ զիշխանութիւն հայոց», ինչպէս ասում է Յսային, զօրքը ճանապարհ ընկաւ: Նրա հետ էին Յսային, Ներսէսը, եպիսկոպոսներ, քահանաներ:

Գանձակի մօտ, Չօլակ անունով տեղում, հայերը բանակ դրին: Քաղաքի միւս կողմում իջել էր Վախտանգի բանակը: Երեք օրից յետոյ կայացաւ երկու զօրքերի հանդիսաւոր միացումը: Հայերը գնացին վրաց բանակը. դեռ տեղ չը հասած, վրաց զօրքը ղինուորական պատիւներով դիմաւորեց հայերին և սկսուեցին մի շարք ղինուորական հանդէսներ. ձիարշաւ, հրացանաձգութիւն: Ուրան ժամանակներից ի վեր չէր տեսնուած մի այդպիսի հանդիսարան. երկու քրիստոնեայ ազգեր, երկուսն էլ բախտակից, երկուսն էլ մի կաթսայի մէջ տապակուելիս, բայց հեռացած միմեանցից կրօնական նախապաշարմունքների

*) Այսպէս են անդամնուած այդ զլիաւորները պ. Նդեանցի գրքում (եր. 341): Իսկ Յսայի կաթողիկոսը անուանում է զրանց Աւան, Շրուան, Շահնի և Սարուխան:

չնորհիւ, համարեա թշնամի միմեանց, — այժմ եղբայրանում էին մի սուրբ ուխտով: Եղբայրացնողը ազատութեան համար բարձրացրած զէնքն էր. երկու կողմից էլ ներկայ էին բաղմաթիւ հոգևորականներ. նրանք էլ հաշտ ու բարեկամ էին միմեանց հետ: Վախտանգը խորին բաւականութեամբ էր դիտում լեռնցի հայ կտրիճների շարքերը և իր մօտ կանչելով մէլիքներին, ասաց նրանց. «Այսուհետև զօրացէ՛ք և քաջ եղէ՛ք, ոչ մի տեղից և ոչ ոքից մի վախենաք, որովհետև անա հասել է քրիստոնեաների փրկութեան ժամանակը» *): Զինակից ազգերի եղբայրութեան ականատես ժողովուրդը հրճում էր: «Սրբախոյս բարձրացրած, — ասում է ականատեսը **), — ձայն արձակեցինք միմեանց հետ միասին, թէ գալու է քրիստոնեաների փրկիչը, ինչպէս մեր ճշմարիտ Փրկիչ Քրիստոսը Մաղկադարդի օրը եկաւ Երուսաղէմ. և մեր երեխաները՝ Ուփաննա ի բարձունս, էին գոչում և մենք ամեն մէկս շորեր ունէինք պատրաստ գցելու թագաւորի ոտների տակ, ասելով. «Օրհնա՛լ եկեալ յանուն Տեառն»:

Բայց այդպէս չեղաւ Վաղաժամ, անհիմն էին հայ-վրացական բանակի հրճումները: Գանձակի մօտ ոչ ոք չը գիտէր, թէ այդ ժամանակ ինչ է կատարւում Կասպից ծովի ափին: Դեռ օգոստոսի 29-ին Պետրոսը զինուորական խորհուրդ կազմեց և յայտնեց, որ պէտք է զօրքերի մեծ մասը վերադարձնել Աստրախան: Կայսրը հրաժարւում էր արշաւանքը անձամբ առաջնելուց: Ի՞նչ էր պատճառը: Աստրախանից 12 նաւերով ալիւր էր ուղարկւած զօրքի համար. նաւերը փոթորիկի բռնուեցին և ափ նետուեցին, ալիւրը մեծ մասամբ փչացաւ: Կարգադրուած էր նոր պաշար ուղարկել Աստրախանից, բայց յոյս չը կար թէ այդ պաշարն էլ չուտ և անվտանգ կը ստացուի: Բացի դրանից, երկրի անսովոր կլիմայական պայմանները, մանաւանդ տիրող սաստիկ չորերը չլասակար ազդեցութիւն էին անում զօրքի վրայ. հեծելազօրքի ձիաների մի նշանաւոր մասը կոտորուել էր: Ուստի Պետրոսը, թողնելով Դերբենտում բերդապահ զօրք և տալով իր զօրավարներին ապագայ գործողութիւնների հրահանգներ, ինքը վերադարձաւ Աստրախան, ուր հասաւ հոկտեմբերի սկզբում. իսկ դեկտեմբերին նա արդէն Մոսկվայումն էր:

Զափազանցութիւն կը լինէր Պետրոսի նահանջման մի միակ պատճառը պաշարների պակասութիւնը համարել: Մի երկրում, ուր ազգաբնակչութիւնը ոչինչ դիմադրութիւն չէր

*) Նալի կաթ., եր. 49.

**) ՅՅՅՅ, եր. 336.

ցոյց տալիս, դեռ չէր կարելի անյուսակի համարել արշաւող բանակի դրութիւնը, մանաւանդ որ հեռու չէր Աստրախանը, հեռու չէին և այն երկիրները, ուր ազգաբնակութիւնը այդպիսի հրճուանքով սպասում էր իր ազատարարներին: Պաշարների պակասութիւնը պատճառներից մէկն էր միայն. կային աւելի հիմնաւոր, աւելի լուրջ պատճառներ: Բանն այն էր, որ Պետրոսը Կովկասում լուր առնորական շահեր էր որոնում: Նրան հարկաւոր էր միայն Կասպից ծովը՝ Բալտիկ ծովի համար: Անդրկովկասեան քրիստոնեաների պատճառով պէտք էր ընդհարուել թիւրքերայի և Պարսկաստանի հետ. այդպիսի մեծ պատերազմ չը կար Պետրոսի ծրագրի մէջ: Իսկ Կասպից ծովը գրաւելը, ինչպէս ցոյց էր տալիս փորձը, այնքան էլ դժուար չէր. այդ գործի համար բաւական էին և փոքրիկ զօրաբաժիններ, բայց դրանցից էլ աւելի կտրուկ միջոցը դիպլոմատիական ճանապարհն էր:

Դեռ նախ քան Աստրախանից դէպի Կովկաս ճանապարհուելը, յունիսի 25-ին, Պետրոսը հրամայեց գրել Պարսկաստանի ռուսաց հիւպատոս Աւրամովին հետեւեալը. «Առաջարկիր հին կամ նոր Շահին կամ ում կը գտնես լիազօրութիւն ունեցող, որ մենք գնում ենք դէպի Շամախի ոչ թէ Պարսկաստանի դէմ պատերազմելու, այլ ապստամբներին (լէզգիներին) ոչնչացնելու համար, որոնք մեզ փնտնեց պատճառեցին. և եթէ պարսից կառավարութեանը ներկայ ծայրայեղ քայքայուած դրութեան մէջ հարկաւոր է օգնութիւն, մենք պատրաստ ենք օգնել և մաքրել երկիրը բոլոր թշնամիներից, նորից հաստատել պարսից մշտական տիրապետութիւնը, եթէ դրա փոխարէն նա կը զիջէ մեզ Կասպից ծովի ափերում գտնուող մի քանի նահանգները, որովհետեւ գիտենք որ եթէ պարսիկները այժմեան թուլութեան մէջ մնան և մեր այս առաջարկութիւնը չընդունեն, այն ժամանակ թիւրքերը կը տիրեն ամբողջ Պարսկաստանին, մի բան, որին մենք հակառակ ենք. մենք չենք ուզում որ թիւրքերը տիրեն Պարսկաստանին, ոչ էլ ինքներս ենք ուզում տիրել» *): Հիւսէին-Շահի որդի Թահմազը, որ նոյնպէս մի խեղճ ու թոյլ արարած էր և թախառում էր հիւսիսային Պարսկաստանում, համաձայնութիւն տուեց այդ առաջարկութեան և մի դեսպանութիւն ուղարկեց Պետրոսի մօտ այդ մտքով դաշնադիր կնքելու համար: Դեսպան Իսմայիլ-բէկը արտասուելով ասում էր ռուսաց հիւպատոսին. «Մեր հաւատը և օրէնքը բոլորովին ոչնչանում են, իսկ մեր տէրերի ստութիւնն ու գոռոզութիւնը չէ պակասում»:

*) Соловьевъ, Т. 18, Էր. 47.

Պետրոսի անակնկալ վերադարձը մեծ վնասութիւն և անասելի կսկիծ պատճառեց հայերին և վրացիներին: Կայսրը գիտէր որ այդպէս պիտի լինի. ուստի ճանապարհից, Աստրախան վերադառնալիս, Թիֆլիս ուղարկեց Իվան Տօլստոյ անունով օֆիցերին, յանձնարարելով նրան հաւատացնել Վախտանգին որ արշաւանքը շարունակել չէր կարելի: Ապագայի մասին Պետրոսը ոչինչ խոստումներ չէր անում. ընդհատապէս, առաջարկում էր Վախտանգին, որ նա էլ իր կողմից միջնորդէ պարսից կառավարութեան առաջ որ Ռուսաստանին տրուեն ծովեզերեայ նահանգները: Տօլստոյի հետ Մինաս վարդապետը երկու հայ ուղարկեց, որոնք թէ պիտի խօսէին հայերի հետ և թէ տեղեկութիւններ հաղորդէին:

Վախտանգը դեռ Թիֆլիս չէր վերադարձել, երբ այնտեղ հասաւ Տօլստոյ. Վախտանգի որդի Վախուշտը, որ Թիֆլիսի կառավարին էր, սարսափով լսեց Պետրոսի վերադարձի լուրը: Տպաւորութիւնն աչքան սաստիկ էր, որ Վախտանգը ինդրեց Տօլստոյին ծածուկ պահել իր բերած լուրը, որպէս զի ժողովուրդը չը յուսահատուի: Բանն այն էր, որ Էրզրումի փաշան, սուլթանի հրամանի վրայ հիմնուելով, ստիպողաբար պահանջում էր վրացիներից հպատակութիւն. Թիւրք կառավարութիւնը արդէն պաշար էր սկսել Կ. Պօլսում ոռոսաց զեսպանի հետ և ասում էր թէ Պարսկաստանը միմիայն Թիւրքիային կարող է պատկանել, քանի որ քրիստոնեաները երբեք Պարսկաստանի տիրապետողները չեն եղել: Իր այդ իրաւունքները Թիւրքիան պատրաստ էր հաստատել պատերազմով. բայց մինչև Ռուսաստանի դէմ պատերազմ յայտարարելը, հրամայուեց Էրզրումի փաշային գրաւել Վրաստանը, Երևանը, Գանձակը. Վրացիները, յոյս ունենալով ուսաների վրայ, մերժեցին Թիւրքերի առաջարկութիւնը: Այժմ, երբ չքանում էր ուսաների վրայ դրած յոյսը, ծագում էր օրհասական հարց—ինչ անել: Ժողովուրդը դեռ սպասում էր ուսաներին և Տօլստոյ, իբրև ոռոս օֆիցեր, սրտառուչ ցոյցերի առարկայ էր դառնում Թիֆլիսի փողոցներում:

Ստանալով տխուր լուրը, Վախտանգը կորագլուխ վերադարձաւ Թիֆլիս: Գուցէ նրան աջողուէր պատուով դուրս գալ դժուար դրութիւնից, եթէ այդ միջոցին Վրաստանի դժբախտ ճակատագիրը մի նոր թշուառութիւն չը յարուցանէր: 1722-ին մեռել էր Կախէթի Իմամ-Կուլի-խանը, մահմեդականացած վրացի թագաւորը: Նրան յաջորդեց եղբայրը, որի քրիստոնէական անունն էր Կոստանդին: Դա մի վերին աստիճանի կատաղի մահմեդական էր, Մահամմէդ-Կուլի-խան անունով, արիւնար-

բու, գոռոզ, քինախնդիր: Պարսից Շահից (Թահմազից) նա ստացաւ և Երևանի նահանգի կառավարութիւնը: Կախէթ հասնելուն պէս նա թշնամական գործողութիւններ սկսեց Վախտանգի դէմ: Դրէդըը Վախտանգի եղբայր Եսաէն էր, որ գաղտնի կերպով իմաց տուեց Մահամէդ-կուլի խանին թէ Վախտանգը ռուսաց թագաւորին հպատակուել է ուզում*): Դաւաճան եղբօր զգուշութիւնը ներքին սարսափելի խռովութիւնների պատճառ դարձաւ: Կախէթի խանը մտաւ Գարթալինիա, քարուքանդ արեց: Դժբախտութիւններ էին թափւում Վախտանգի գլխին. Վրաստանի սահմանի վրայ երևաց թիւրքաց զօրքը և նորից հպատակութիւն պահանջեց: Եւ Վախտանգը ստիպւած էր կատարել այդ պահանջը, յոյս ունենալով որ Պետրոս Մեծը չի թողի իրան: Բայց թիւրքաց հպատակութիւնն էլ չնգատեց նրան դժուարութիւններից: 1723-ին Մահամէդ-կուլի-խանը գրաւեց Թիֆլիսը, աւերեց ու քանդեց նրան, բայց չը կարողացաւ վայելել այդ բարբարոսութեան պտուղները. թիւրքերը գրաւեցին Գարթալինիան և Մահամէդ-կուլի-խանը ստիպւած էր նրանց յանձնել Թիֆլիսի բանալիները: Վախտանգը, զրկուելով մայրաքաղաքից և գահից, թափառում էր Վրաստանի լեռներում և անդադար օգնութիւն էր խնդրում Պետրոսից: Բայց իզուր. Տօլստօյը, որ դեսպանի նման մի պաշտօնեայի դեր էր կատարում նրա մօտ, հեռացաւ: Հանգամանքներից օգուտ քաղեց միայն Վախտանգի դաւաճան եղբայրը. նա քրիստոնեայ էր, ընդունել էր չիա մահմեդականութիւն, նորից քրիստոնեայ էր դարձել, այս անգամ էլ սիւննի մահմեդական դարձաւ և Մուստաֆա-փաշա անունով սկսեց կառավարել Թիֆլիսը, իբրև օսմանեան վալի: Վախտանգը վերջի վերջոյ բոլորովին ձեռք վերցրեց իր հայրենիքից և գնաց Ռուսաստան:

Համեմատաբար լաւ էր հայերի դրութիւնը: Գանձակի մօտից վերադառնալուց յետոյ, հայ զօրքերը ցած չը զրին իրանց զէնքը և չը ցրուեցան, այլ ամրացան լեռներում և երկու մշտական բանակ կազմեցին, որոնք կոչւում էին Սղնախ: Մեծ Սղնախը, դատելով այն մի քանի անորոշ ցուցմունքներից, որոնք մնացել են ժամանակակից գրութիւնների մէջ, գտնւում էր Մուսալի լեռներում (Ջրաբերդ գաւառ), Թարթառ գետի վրայ**): Իսկ փոքր Սղնախը այդտեղից դէպի հարաւ պիտի լինէր, երևի Վա-

*) П. Иоселиани—„Грузія подъ властью царей-магометанъ“, Тиф. 1849, стр. 123.

**) «Դաւիթ-բէկ», Վաղարշապատ, 1871, էր. 2:

բանդայի Գիրս լեռներում *): Գլխավոր հրամանատարն էր Մէլիք-Աւանը **):

Բացի այդ երկու ամրացրած բանակներից, հայ զորքեր կային և Սիւնեաց երկրի Ղափան գաւառում: Սիւնիքում էր սկիզբ առել Իսրայէլ Օրիի գործունէութիւնը և Ղափանը, չնորհիւ իր լեռնային ամուր դիրքի և խիտ հայ ազգաբնակչեան, նրա ծրագրի մէջ նկատուած էր իբրեւ մի շատ կարևոր կենտրոն ապստամբական գործողութիւնների համար: Երբ լէզզիների արշաւանքը ռաքի կանգնեցրեց հայերին, իսկ Պետրոսի մօտալուտ գալուստը ոգևորեց բոլոր քրիստոնեաներին, Ղափանում էլ վառուեց ապստամբութեան բոցը: Վախտանգը, ինչպէս տեսանք, առանձին հոգատարութեամբ կարգաւորում էր հայ զինաւորութիւնը: Նոյն բարեացակամութեամբ վերաբերում էր հայերին և նրա որդի Բակուրը (Շահ-Նաւազ): Սա Վրաստանում գտնուող այն հայերին, որոնք ծանօթ էին պատերազմական գործին, ուղարկեց Ղարաբաղ և Սիւնիք՝ հայ գնդերը առաջնորդելու համար: Այդ զօրավարների թիւը հասնում էր 30-ի և դրանց մէջ էր հայազգի Դաւիթ-բէկը, որ Սիւնիքում հանդիսացաւ մի քաջ և տաղանդաւոր հրամանատար, սկսեց գործել անկախ և ինքնագլուխ: Նրա մասին յետոյ կը խօսենք: Առ այժմ տեսնենք թէ ինչ էին անում Ղարաբաղի երկու Սղնախները:

V

Պետրոս Մեծի վերադարձը հայերի համար դեռ չէր նշանակում թէ ամեն ինչ վերջացել է և այլ ևս աւելորդ են ջանքերը: Նրանք դարձեալ սկսեցին խնդրել, աղաչել կայսրին: Մինաս վարդապետը ստանում էր բազմաթիւ նամակներ, որոնց մէջ նրան խնդրում էին ձար գտնել: Նա էր ամենքի յոյսը, նա պիտի համոզէր ռուսաց կառավարութիւնը շարունակել սկսած գործը: Վրաստանի հայոց առաջնորդ Մինոս Եպիսկոպոս փերովագեան գրում էր որ եթէ ռուսները միւս տարին, այսինքն 1723-ին, նորից չերևան Շամախում, հայերը բնաջինջ կը դառնան: Նոյն աղաչանքն էին անում և Ղարաբաղի մէլիքները, նամակ գրեց նոյն իսկ Ներսէս կաթողիկոսը:

*) Այս ենթադրութեան ոյժ է տալիս այն փաստը, որ 1723 թուին պալատից զօրքերի առաջապահ մասերը ընդհարուեցան հայ զօրքերի առաջապահ մասերի հետ Հաղրութ գիւղի մօտ (ՅՅՕԵԷ, եր. 362), որ յտնուում է Դիզակ գաւառում և որը, ինչպէս բացատրում էր ականատես պատմողը, «մօտ էր հայոց զօրքին»: Շուշու մօտ այժմ էլ կայ Սղնախ անունով հայ գիւղը:

**) Դիզակի տէրը, Դաւիթ-բէկի պատմութեան մէջ Մէլիք-Աւանը կոչուած է «Յովհաննէս պետ Գուգարացու» (եր. 10):

Եւ իրաւ, հայերի գրութիւնը շատ վտանգաւոր էր: Մահմեդական աշխարհում միայն այդ ազգն էր, որ ըստ երևոյթին, միանգամայն հաշտուել էր իր ճակատագրի հետ և երկար ժամանակներից ի վեր ցոյց էր տուել թէ ամենաանփնաս և հլու հպատակը ինքը պիտի լինի: Սովորել էին նրան կեղեքել, իսկ նա սովորել էր համբերել: Այժմ, յանկարծ, այդ խեղճ ժողովուրդը զինուած բանակ էր դարձել և սպառնական դիրք էր գրաւել իր լեռներում: Ամեն կողմից այդ բանակի դէմ էր ուղղուած մահմեդական զէնքը. արեմուտքից առաջանում էին օսմանցիները, պարսիկները, մանաւանդ տեղական թուրք ազգաբնակութիւնը անտարբեր չէր, իսկ հիւսիսից սպառնում էին Թիւրքրայի գործիք դարձած լեզգիները: Եւ հայերը, ի հարկէ, այլ ևս չէին ծածկում իրանց ապստամբական դիրքը. բոլորքուեց լեռնային պատերազմը նախ և առաջ տեղային թուրքերի դէմ. ազատարար հրացանը գրկած հայը ամենից առաջ տեսնում էր իր ամենամօտիկ թշնամուն, որ շարունակ կեղեքել ու տանջել էր նրան: Արշաւանքներ էին գործւում զանազան ցեղերի դէմ. յաղթում, կոտորում էին հայերը: Այդ կոտորածները այնքան մեծ չափեր ընդունեցին, որ Կախէթի Մահամէդ-Կուլի-խանը, իբրև Երևանի կառավարիչ, 700 թուման աուգանքի ենթաբարկեց էջմիածնի Աստուածատուր կաթողիկոսին և ստիպում էր նրան որ պահանջէ հայ զօրքերից վերջ դնել այդ արեւնահեղութիւններին: Կաթողիկոսը չուզեց խառնուել այդ գործի մէջ և չէր էր կարող խառնուել, քանի որ ինքն էլ այժմ սկսել էր համակրել ապստամբութեան, թէև ամեն կերպ ցոյց էր տալիս իր չէզոքութիւնը:

Չը նայած այս աջողութիւններին, հայերի առջև կանգնած էր ապագայի հարցը: Այդ անկանոն, դեռ անփորձ զինուորութիւնը չէր կարող դիմադրել մի մեծ կանոնաւոր բանակի, մանաւանդ որ զէնքեր քիչ ունէր և դուրկ էր մի ընդհանուր, փորձուած առաջնորդից: Յոյսը դարձեալ ուստաց կայսրն էր: Եւ անդադար դիմումներ էին անում նրան: Մինչև այժմ այդ դիմումները առանձին մարդկանց, մեծ մասամբ հոգեւորական պետերի կողմից էին լինում. այժմ բանակցութիւններ վարողը հայ զօրքն էր: Նրա զլխաւորների ժողովը էր վճռում թէ ինչ պէտք է անել և լիազօրներ էր ուղարկում, առաջարկութիւններ, խնդիրքներ էր ներկայացնում:

Պետրոսը այդ միջոցին զբաղուած էր իր Կասպիական ծերագիրներով: Դերբենտում նա մանրամասն հրահանգներ էր տուել ապագայ գործողութիւնների մասին և այժմ հետևում էր թէ ինչպէս են կատարւում այդ հրահանգները: Գնդապետ Շի-

պով գրաւեց Ռէշտը, սկսեց ամբուլթիւններ կառուցանել այդ քաղաքի մօտ և Ղազվիլինի ճանապարհի վրայ: Աւելի դժուար եղաւ այն գործը, որ յանձնարարուած էր զօրքերի գլխաւոր հրամանատար գեներալ Մատուշկինին. Բագուն չը համաձայնեց իր կամքով անձնատուր լինել. ուստաց նաւերը մօտեցան ափին և մի թեթև կռուից յետոյ փախցրին պարսիկ բերդապահ զօրքը: Այդ կարևոր նաւահանգիստը ձեռք գցելուց յետոյ, Պետրոսը իրաւունք ունէր իրանը համարել Կասպից ծովի արևմտեան ափը. դժուար չէր և նրա հարաւային ափին տիրանալը: Պարսկաստանը որ և է դիմադրութիւն ցոյց տալու ընդունակութիւնից միանգամայն զուրկ էր: Այնտեղ տիրում էր կատարեալ խառնաշփոթութիւն:

1722-ի հոկտեմբերի վերջերում սուլը պաշարուած Սպահանում այն աստիճանի կատաղութեան հասաւ, որ սկսեցին նոյն իսկ մարդկային միւս էլ ուտել: Հիւսէին-Շահը ճարահատեալ գնաց Միր-Մահմուդի բանակը, իր ձեռքով Սէֆէվիւնների թագը դրեց նրա գլխին, իսկ ինքը բանտարկուածի պէս մնաց, գոհ մնալով և նրանով, որ յաղթողը կեանք չնորհեց իրան: Այսպէս Սպահանում գահ բարձրացաւ աւղանների հարստութիւնը: Իմանալով այդ բանը, Թահմազն էլ իրան Շահ հրատարակեց հիւսիսային Պարսկաստանում. բայց շահութիւնն էլ նրան օգուտ չը բերեց. նա մնաց նոյն թոյլ ու ողորմելի մարդը, որ թափառում էր քաղաքից քաղաք, բայց ոչ մի տեղ չէր գտնում ոյժ և օգնութիւն՝ իր ժառանգական իրաւունքները պահպանելու համար:

Թահմազը չէր վտանգաւոր Պետրոսի համար: Վտանգը Թիւրքիայի կողմից էր, որ աւելի և աւելի խտապահանջ էր դառնում և չէր ուզում որ Պարսկաստանում քրիստոնեայ տիրապետութիւն հաստատուի: Ռուսաց դիպլոմատիան ամեն ջանք գործ էր դնում վէճը խաղաղութեամբ վերջացնելու համար: Պետրոսը առաջարկում էր խաղաղ կերպով բաժանել Պարսկաստանը: Նա բաւականանում էր իր Կասպիական նուաժումներով և թոյլ էր տալիս որ Թիւրքիան էլ վերցնէ իր ուղած կտորները: Թիւրքիան չէր ուզում լսել անգամ այդ առաջարկութեան մի կէտը մանաւանդ: Անդրկովկասեան քրիստոնեանների աղաչանքները չէր արհամարհում Պետրոսը, նա անկեղծ կերպով կամենում էր մի բան անել նրանց համար, չորքան ներում են քաղաքական միջոցները: 1723 թուականի ապրիլին ուստաց կառավարութեան կողմից մի նամակ ուղարկուեց Թիֆլիսի հայոց առաջնորդ Մինաս եպիսկոպոս Փերվազեանին, իբրև պատասխան նրա մի աղերսական դրութեան: Այդ նամակի մէջ յայտնուած էր, որ կայսրը չէ մոռացել հայերին և անպաշտպան չի թողնի նրանց: Թիւրք կա-

ռավարութիւնը պահանջում էր որ ուսմանը այլ ևս արչաւանք չը գործեն լէզգիներէի դէմ. Պետրոսը համաձայն էր այդ բանին, բայց իր կողմից պահանջում էր որ թիւրքաց զօրքերն էլ Հայաստան և Վրաստան մտնելու իրաւունքը չունենան: Եւ որովհետեւ Բ. Դուռը ուշադրութիւն չէ առել ուստաց այդ պահանջը, ուստի յայտնւում էր հայերին և մանրամասն գրուած էր Վախտանգին որ կայսր չի թողնի որ թիւրքերը վնասեն քրիստոնեաներին:

Իրաւ է, Պետրոսը Կ. Պօլսում դրեց Հայաստանը և Վրաստանը չէզոք երկիրներ ճանաչելու առաջարկը, բայց թիւրք կառավարութիւնը սաստիկ հակառակուեց. թէ այս և թէ ուրիշ պատճառներով անխուսափելի էր թւում պատերազմը: Պետրոսը հրամայեց պատրաստութիւններ տեսնել: Բայց Կ. Պօլսի ֆրանսիական դեսպան Բօննա խաղաղ միջնորդի դեր ընդունեց և սկսուեցան երկարատև խորհրդակցութիւններ՝ վէճը առանց զէնքի վճռելու համար:

Այսպէս ահա հայերը դեռ վերջնականապէս յուսահատուելու պատճառ չունէին: Նրանց առաջարկւում էր պինդ պահուել, միաբան լինել վրացիների հետ և սպասել յարմար ժամանակի: Պետրոսը ընդունում էր իր մայրաքաղաքում եղած հայերին, յուսադրում էր նրանց: Իսկ 1723-ի յունիսին նա գրեց իր երկրորդ հրովարտակը հայերին և ուղարկեց նրան Դարաբաղ Իվան Կարապետ անունով հայի ձեռքով: Այս երկրորդ հրովարտակն էլ գրուած էր, առաջինի նման, անորոշ, մութ ոճով: Դրա մէջ Պետրոսը թոյլ էր տալիս որ հայերը վաճառականութիւն անեն Կասպից ծովի վրայ իր ձեռք բերած քաղաքներում և խոստանում էր զանազան արտօնութիւններ չնորհել: Բայց Կարապետի առաքելութիւնը այդ նպատակը չունէր. հրովարտակը գրուած էր այդ ձևով, որպէս զի եթէ թշնամիների ձեռքըն ընկնելու լինի՝ չը վնասէ հայերին: Իվան Կարապետը մեծամեծ զգուշութիւններով տանում էր իր հետ և մի այլ թուղթ, որի բովանդակութիւնը շատ կարևոր էր: Պետրոսը ամենադժուրան, պարզ խոստովանելով յուսադրում էր հայերին և հաւատացնում էր թէ ինքը անպատճառ գլուխ կը բերէ նրանց ազատութիւնը: «Մենք—ասուած էր այդ թղթի մէջ—շատ տրամադիր ենք և պատրաստ ազատել նրանց (հայերին) անհաւատների լուծից: Բայց նրանք էլ կարող են հասկանալ, որ այդ բանի համար չափազանց անհրաժեշտ էր, որ մենք նախ Կասպից ծովի վրայ հաստատուենք և այդ ծովի վրայ եղած տեղերին տիրենք, որպէս զի ախտեղից դէպի հայերը արչաւելու և նրանց հետ միանալու բոլոր պատրաստութիւնները տեսնենք»: Կասպից ծո-

վի վրայ հաստատուելու գործը աջողութեամբ առաջ է գնում, ուրեմն հայերը պիտի ապահով լինեն, որ նրանց օգնութեան հասնելու և գերութիւնից թափելու ժամանակն էլ կը դայ: Պետրոսը խորհուրդ էր տալիս պինդ պահուել, ամեն կերպ աշխատել դիմանալու, մինչև որ կը գան ոռանները: Իսկ եթէ զօրքի գլխաւորները և առհասարակ ժողովրդի երեւելիները չեն կարողանում դիմանալ և սաստիկ նեղուած են մահմեդականներէջ, այդ դէպքում թող նրանք հեռանան երկրից, ապաստան գտնեն ոռանների գրաւած քաղաքներում, պատուիրելով ժողովրդին առժամանակ հանդարտ մնալ:

Իվան Կարապետը այս վերին աստիճանի կարեոր թուղթը մեծ դժուարութիւններով կարողացաւ տեղ հասցնել: Ուղևորուելով Բագուից, նա մէկ էլ յետ դարձաւ, մնաց մի քանի օր և նորից ճանապարհուեց: Շամախի նա չը մտաւ, այլ գնաց Մէյսարիի վանքը, ուր մնաց 18 օր: Լէզգիները սաստիկ հսկողութիւն ունէին ճանապարհների վրայ, Իվանը ծածուկ մարդ ուղարկեց Շամախի, կանչեց Ալէքսանդր անունով քահանային և երկու գլխաւորների, ցոյց տուեց իր բերած թղթերը: Դրանց օգնութեամբ նա անցաւ Սաղիանի վանքը, ուր մնալով երկու օր, փոխեց իր շորերը և դեկտեմբերի ցրտերին մուրացկանի կերպարանքով ինն օր ճանապարհ կտրելով, հասաւ Փոքր Սղնախ, իսկ այդտեղից էլ գնաց Մեծ Սղնախ: Կայսրի հրովարտականքը, ի հարկէ, մեծ ուրախութիւն պատճառեցին և նորից ոգևորեցին հայ զինուորներին:

Երկու Սղնախների ներքին հանգամանքների մասին ոչ մի մանրամասն տեղեկութիւն չը կայ: Այդ պատճառով շատ հետաքրքրական են այն մի քանի խօսքերը, որ նուիրում է Իվան Կարապետը հայ զինուորութեան: Այդտեղից մենք նախ և առաջ իմանում ենք որ հայկական ազատութեան գործը դեռ մանկական թոյլ քայլեր էր անում, բայց դաւաճանութիւնը արդէն իր բոյնն էր դրել նրա սրտում: Ներսէս կաթողիկոսի հաշտութիւնը Եսայու հետ շատ կարճատև եղաւ. նա խզուեց հէնց այս փափուկ ժամանակներում. Ներսէսը քաշուել էր Երից Մանկանց վանքը և իր եղբայր Սարգսի ու մի քանի իւզբաշխների հետ հակառակորդի դիրք էր բռնել, դառնալով թուրքերի կողմնակից: Այս դաւաճանները բանը այն տեղն էին հասցրել, որ նոյն իսկ յարձակում էին հայ զիւղերի վրայ և կողոպտում նրանց: Բայց կար աւելի վտանգաւոր դաւաճան: Դրա անունն էր Մէլիք-Բաղըր. հիմնելով իր համար առանձին բերդ, նա մեծ չլիթութիւն էր մտցնում հայերի մէջ և նրանց ամեն մի գործը հասցնում էր Շահ-Թահմազի ականջին: Ինչպէս յատուկ է ստոր

դաւաճաններին, Մէլիք-Բաղրը, ճաշի հրաւիրելով իր մօտ 55 նշանաւոր մարդիկ հայոց զօրքերից, բոլորի գլուխները կտրել տուեց և ուղարկեց Շահին: Քանի կենդանի էր այդ մարդը, հայերի միաբանութիւնը միշտ վտանգուած պիտի լինէր. ուստի Սղնախում վճռուած էր քարուքանդ անել նրա բերդը, վերացնել մէջ տեղից այդ անխիղճ մատնիչին:

Հայ զինուորութեան համար այս դաւաճանութիւնները մոայլ հանգամանքներ էին: Բայց նրանք վհատութիւն, կազմալուծութիւն պատճառել չը կարողացան: Սղնախները արդէն անուն էին հանել իրանց գործողութիւններով: 1723-ի աշնանը թիւրքաց մի ահագին բանակ յարձակուեց Գանձակի վրայ և աւերեց նրա մի մասը: Շատ հայեր գերի ընկան, իսկ փնտուածների մեծ մասը, մերկ ու բորիկ, փախաւ Մեծ Սղնախը, հայ զօրքերի պաշտպանութեան տակ մտաւ: Հայերը ոչ միայն պատըսպարեցին իրանց դժբախտ եղբայրակիցներին, այլ և մի պատգամաւորութիւն ուղարկեցին Իբրահիմ փաշայի մօտ և պահանջեցին որ նա արձակէ գերի հայերին: «Դու ուղարկուած ես Գանձակը գրաւելու և ոչ թէ խաղաղ մարդկանց գերելու համար», — ասում էր հայոց զօրքը: Եւ Իբրահիմը կատարեց այդ պահանջը, ի հարկէ աւելի սիրտ չահելու համար, քան երկիւղից դրդուած: Սիրտ չահելը ունէր առանձին նպատակ. թիւրք կառավարութիւնը աշխատում էր իր կողմը գցել հայոց զօրքը: Իբրահիմը մարդ ուղարկեց հայերի հրամանատար Մէլիք-Աւանի մօտ և առաջարկեց նրան միանալ թիւրք բանակի հետ: Հայերը մերժեցին այդ առաջարկութիւնը: Թէև այդ ժամանակ նրանք դեռ չէին ստացել Պետրոսի յուսադրական հրովարտակը, բայց և այդպէս, հաւատում էին որ անց օգնութեան չեն մնայ և առաջ կը տանեն իրանց գործը:

Բայց որքան դրական նշանակութիւն ունէին Իվան Կարապետի բերած կայսերական թղթերը: Որ Պետրոս Մեծը քրիստոնեաներին ազատելու անկեղծ ցանկութիւն ունէր, դրա մասին կասկած չէին չէ կարող: Բայց քաղաքական հանգամանքները կայսրի անձնական կամեցողութիւնից զօրաւոր էին: Թիւրքիայի դիմադրութիւնը անխորտակելի էր. այդպիսի հանգամանքներում պահանջը առաջ տանել կարելի էր միայն պատերազմի միջոցով: Ռուսաստանը չէր կարող պատերազմի աւերանքներին ենթարկուել Անդրկովկասի մի քանի երկրների համար: Եւ նրա կառավարութիւնը, կասպիական նուաճումներին օրինական ձև տալու համար, ստիպուած եղաւ պաշտպանողական դաշնակցութիւն կապել Պարսկաստանի հետ: Հայերին ուղղուած հրովարտակները գրուեցան յունիսին. իսկ նոյն 1723-ի սեպտեմբերի

12-ին Պետերբուրգում ուսւ լիազօրները և Թահմազի դեսպան Իսմայիլ-բէկը ստորագրեցին ուսւ-պարսկական դաշնագիրը: Երկու պետութիւնների մէջ համաձայնութիւն էր կայանում այսպիսի պայմաններով. Ռուսաստանը ստանում էր Դերբենտը, Բագուն իրանց շրջականներով, Գիլան, Մազանդարան և Աստրաբադի նահանգները և դրա փոխարէն պարտաւորում էր իր զօրքերով պահպանել Շահի գահը, կռուել նրա թշնամիների դէմ և ճնշել ամեն մի ապստամբութիւն, որ բարձրանում էր Շահի իշխանութիւնը խախտելու համար: Դաշնագրի հինգերորդ յօդուածը ասում էր. «Նորին կայսերական մեծութիւնը խոստանում է որ ամեն ժամանակ բարեկամ կը համարէ նրանց, որոնք բարեկամ են Շահին ու պարսից կառավարութեան և թշնամի նրանց, որոնք Շահի ու պարսից կառավարութեան թշնամիներ են. ամբողջ պարսկական պետութեան մէջ եթէ որեւիցէ մէկ կողմից թշնամական գործողութիւն լինի, կայսրը պիտի օգնէ այդ թշնամութիւնները զսպելու համար *):»

Այս դաշնագրութեան ուղիղ հետևանքն այն էր, որ քրիստոնէայ հայերի և վրացիների ազատութեան միտքը դառնում էր մի բան, որին այժմ պիտի հակառակուէր Ռուսաստանը, քանի որ իր վրայ էր վերցրել այսպիսի պարտաւորութիւններ: Թէև Թահմազ-Շահը չընդունեց այդ պայմանները, թէև օսմանեան կառավարութիւնը պնդում էր թէ Թահմազը այդպիսի դաշնակցութիւններ կնքելու իրաւունք էլ չունի, քանի որ դեռ կենդանի է նրա հայրը, բայց ուսւաց կառավարութիւնը միայն այդ թղթի վրայ կարող էր հաստատել իր տիրապետական իրաւունքները կասպից ծովում, ուստի և ամուր հաստատուելով դաշնագրի մէջ յիշուած տեղերում, յայտարարեց որ թոյլ չի տայ որ և է մէկին խանդարել այդ տիրապետութիւնը: Պէտք էր սպասել, որ դաշնագրի մի կողմը կատարելուց յետոյ, ուսւները կը սկսեն կատարել և միւս կողմը: Սպահանում նստած էր Մահմուդ-Շահը և մի բարբարոս ինքնակալի նման անդթութիւններ էր անում: Բայց ուսւաց զօրքը չը գնաց նրա դէմ, որպէս զի, դաշնագրի զօրութեամբ, զէնքի ոյժով վերահաստատէ Սէֆէվիների թագաւորական իրաւունքները:

Այնուհետև Պետրոսը, ի հարկէ, այլ ևս չէր կարող յոյսեր տալ հայերին: Յարաբերութիւնները ընդունում են այլ կերպարանք: Նոր գրաւած երկրների մէջ պէտք էր վստահելի տարր բնակեցնել. այդ նպատակով Պետրոսը կարգադրութիւններ է

*) Юзефовичъ— „Договоры Россіи съ Востокомъ“ СПб. 1869, кр. 188.

անում որ հայերին և վրացիներին գրաւեն դէպի Կասպեան ափերը, իսկ մահմեդական, մանաւանդ սիւննի մահմեդական տեղացիներին, որքան հնար է, դուրս մղեն:

Հայերը տեղեակ չէին այս դիպլոմատիական անց ու դարձին և շարունակում էին առաջուայ նման խնդրել Պետրոսին, որ շտապեցնէ իր արշաւանքը: Մինաս վարդապետը անշեջ եռանդով տեղեկութիւններ էր հաղորդում այն բոլոր դէպքերի մասին, որոնք տեղի էին ունենում Արեւելքում: Թէ որքան լաւ էր նա կաղմակերպել տեղեկութիւններ ժողովելու գործը, ցոյց է տալիս մի ընդարձակ և շատ մանրամասն յիշատակադիր, որ գրուած է Ռէչտում 1723 թուականի օգոստոսին *): Զուգայեցի մի հայ վաճառական, Պետրոս դի-Սարգիս Գիլանենց, թողնելով իր առևտրական գործերը, ծախսում է իր միջոցները հայրենիքի փրկութեան գործի համար: Նստած Ռէչտում, ուր ամեն կողմից հայեր էին գալիս առևտրական և այլ գործերով, նա մանրամասն տեղեկութիւններ է հաւաքում այդ հայերից Մինաս վարդապետի համար: Կովկասում, Թիւրքիայում, Պարսկաստանում փոքր ի շատէ աչքի ընկնող դէպք չէր լինում, որի մասին տեղեկութիւն չունենար Գիլանենցը: Մի զարմանալի ընդունակութեամբ, որ պատիւ կարող էր բերել նոյն իսկ հեղինակ մարդկանց, նա դասաւորել է այդ կցկտուր տեղեկութիւնները, դուրս է գցել հակասութիւնները, և ստացուել է մի պատմական յիշատակարան, որի մէջ շատ մանրամասն են մանաւանդ Հիւսէյն-Շահի և Մահմուդի գործերը, աւղանցիների արշաւանքը, Սպահանի պաշարումը, օսմանցիների պատրաստութիւնները: Իր այդ նշանաւոր յիշատակարանը Պետրոսը ուղարկեց Մինաս վարդապետին և վերջում խնդրում էր նրան օգնութիւն հասցնել խեղճ հայոց աղգին, որին մեծ վտանգ էր սպառնում:

Այդ մի և նոյն վտանգի մասին էին անդադար գրում և մէլիքները: Եւ իրաւ, օսմանեան զօրքերը առաջ էին արշաւում մեծ եռանդով. նրանք շտապում էին ոչ միայն պարսկական ժառանգութիւնից չաղ-չաղ պատաճներ խել, այլ և ոչնչացնել Պետրոսի ձեռնարկութիւնները Կովկասում: Նրանց գլխաւոր նըպատակներից մէկն էր վաղօրօք գրաւել Բագուն, որպէս զի դրանով պատռեն Կասպից ծովեզերքը բռնած ռուս զօրքերի գիծը, երկու կտրուած մասերի բաժանեն նրանց ու հարկադրեն հեռանալ այդ կողմերից: Թիւրք պետութեան համար սաստիկ վտանգաւոր էր մանաւանդ քրիստոնեաների միաբան ապստամբութիւնը և էրզրումի փաշայի պատգամաւորը Էջմիածնում

*) «Կոռնի» ամսագիր, 1863, № 2—3:

բացարձակ ասում էր կաթողիկոսին, թէ հայերն են ոռւսներին բերել տուել, ուզում են գրաւել նոյն իսկ օսմանեան երկիրները և դրա համար էլ 60 հազար զինուած մարդ են պատրաստել. պատգամաւորը իմաց էր տալիս, որ այդ բանը հայերին էժան չի նստի*): 1724-ին օսմանցիները նշանաւոր աջողութիւն ունեցան. նրանք գրաւեցին Խոյը, Համադանը, Երևանը, վերջապէս հաստատուեցան Վրաստանում. Վախտանգը, ինչպէս տեսանք, յաղթուեց և փախաւ Իմերեթիաւ: Միայն Ղարաբաղն ու Ղափանն էին կանգնած օսմանեան արշաւանքի առաջ: Պարզ էր, որ օսմանցիները իրանց ամբողջ ծանրութեամբ պիտի ընկնեն այդ երկրների վրայ և ոտնակոխ անեն, որովհետև չէին կարող իրանց ետևում թողնել մի քանի տասնեակ հազար զինուած թշնամիներ և այդպէս առաջանալ դէպի Կասպից ծովը:

Ահա այս նեղ դրութիւնը հարկադրեց հայերին մի պատգամաւորութիւն ուղարկել Պետերբուրգ: Երեք հոգի էին պատգամաւորները—երկուսը քահանայ, Անտօն և Պետրոս անուաններով, իսկ երրորդը աշխարհական, որին կոչում էին Քեօօվա-Չէլէրի: Պետրոս քահանան Շամախու Ղարալա գիւղից էր, բայց երևում է որ Անտօնն էլ շամախցի էր: Քեօօվա-Չէլէրիի մասին յայտնուած էր, որ նշանաւոր մարդ է, թէպէտ և մի դրժբախտ հայր. 19 հոգուց բաղկացած նրա ընտանիքը գերի էր Դաղստանում: Այդ երեք մարդկանց յանձնարարուած էր յայտնել Պետրոսին հայերի դժուար դրութիւնը, օսմանցիների արշաւանքը և խնդրել օգնական զօրք: Ամբողջ վեց ամիս պատգամաւորութիւնը Աստրախանում սպասում էր թոյլտուութեան՝ Պետերբուրգ գնալու: Եւ երբ տեղ հասաւ, տեսաւ որ քաղաքական հանգամանքները բոլորովին փոխուած են:

Պետրոս Մեծը այլ ևս իրաւունք չուներ բողոքել օսմանցիների արշաւանքի դէմ: 1724 թուականի յունիսի 24-ին նա ինքը Բ. Դրան հետ դաշնագիր ստորագրեց, որով վերջ էր տրուում ոռւս-թիւրքական վէճերին: Համաձայնութիւնը կայացել էր այն մտքով, որ ոռւսները իրանց ձեռքում պահեն Կասպիական արևմտեան ծովեզերքը, իսկ Թիւրքիան վերցնէ Անդրկովկասի մնացած տեղերը և Ատրպատականը. Շամախին տրուեց դաղստանցի Դօուլ-բէգին, սուլթանի վասսալին: Այսպէս, ուրեմն, Ղարաբաղն ու Ղափանն էլ օսմանեան սեփականութիւն էին: Այդ համաձայնութիւնը դեռ հայերին յայտնի չէր և նրանք չը գիտէին թէ ինչու ոռւսաց կառավարութիւնը այլ ևս չէ պատասխանում իրանց թղթերին:

*) Պետրոս Գիլանենց, «Նոունկ», 1863, № 3, եր. 196.

Ղարաբաղն ու Ղափանը շարունակում էին կռուել և սպասել օգնութեան: Էջմիածնի Աստուածատուր կաթողիկոսը մի նամակով յորդորում էր Եսայի կաթողիկոսին հնազանդուել օսմանցիներին, հաւատացնում էր որ օսմանցիներն էլ լաւ տիրողներ են: Ներսէս կաթողիկոսն էլ նոյն խորհուրդն էր տալիս. նա հօ առանց այդ էլ մահմեդականների կողմնակից էր, այժմ հաւատացնում էր իր հակառակորդին թէ իզուր է այլ ևս օգնութեան սպասում, քանի որ օսմանցիները մօտենում են Գանձակին և այնտեղից պիտի արշաւեն դէպի Ղարաբաղ: Բացի երկու կաթողիկոսների նամակներից, տեղի ունեցաւ մի վհատեցուցիչ եղելութիւն էլ, որ եկաւ հաստատելու թէ ամբողջ մահմեդական աշխարհում Ղարաբաղն ու Ղափանն են մնում այն քրիստոնէայ երկիրները, ուր բարձրացած է ազատութեան զէնքը: 1724-ին, Վախտանգը, կորցնելով ամեն մի յոյս, ընդ միշտ թողեց իր հայրենիքը և վերցնելով իր ամբողջ ընտանիքը, ուղևորուեց Աստրախան՝ Ռուսաստանում բնակութիւն հաստատելու համար: Դա մի ամբողջ գաղթականութիւն էր, որին մասնակցում էին վրաց ազգի բոլոր դասակարգերը, սկսած եպիսկոպոսներից և իշխաններից: Ընդամենը մօտ 1400 հոգի էին Վախտանգի հետ գնացողները. ով չէր կարողացել հաշտուել օսմանեան տիրապետութեան հետ, անդառնալի կերպով հեռանում էր իր երկրից: Եւ սակայն Եսայի կաթողիկոսն ու նրա հետ միաբանուած մէլիքները անգրգուելի մնացին: Ոչինչ չէր կարողանում յուսահատեցնել այդ ոգևորուած ղինուորներին: Ղափանի և Ղարաբաղի մէջ հաստատուած կապը, երկու երկրորներում էլ տեղի ունեցող պատերազմական աջողութիւնները հայ զօրքերին մոռացնել էին տալիս թէ կայ օսմանեան բանակ...

Հայ պատգամաւորութեան Պետրոս Մեծը կարող էր մի խորհուրդ միայն տալ—գաղթել Կասպից ծովի ափերը: 1724 թուի նոյեմբերի 10-ին նա մի հրովարտակ ուղղեց հայոց ազգին, որի մէջ ասուած էր թէ հայերը Ղարաբաղից և Ղափանից կամենում են գաղթել ռուսաց նոր գրաւած երկիրները, ուստի ինքը, որ միշտ մի առանձին բարեհաճութիւն է ունեցել դէպի հայոց ազգը, ընդունում է այդ ցանկութիւնը և հրաւիրում է ամէլին, մեծին թէ փոքրին, անյապաղ գնալ բնակութիւն հաստատել այնտեղ: Խօսք կար որ ռուսաց զօրքերը առաջանան մինչև Շամախի, որպէս զի հայերը նրանց պաշտպանութեան տակ գաղթեն, բայց Պետրոսը մերժեց զօրք տալը, ի նկատի ունենալով Թիւրքիայի հետ կնքած դաշնագրութիւնը: Նա հրամաններ գրել տուեց Դերբենտի, Բագուի, Գիլանի, Մազանդարանի կառավարիչներին, որ հայ գաղթականներին բնակութեան

տեղեր յատկացնեն: Ի վնս Կարապետը մնացել էր Ղարաբաղում, մի թուղթ էլ նրան գրուեց որ համոզէ հայերին գաղթել:

Կայսերական հրովարտակը և ուրիշ թղթեր հայերին ուղարկուեցին Գեօրգիա-Չէլէքիի և երկու քահանաների հետ: Սրանք ճանապարհ ընկան Պետերբուրգից նոյեմբերին և ճանապարհին ձմերեցին: Գարունը բացուելուն պէս էլ չը կարողացան շարունակել ճանապարհը, որովհետև Շամախուն տիրած լեզգիները սաստիկ հսկում էին ճանապարհներին և պատգամաւորներէրից մէկը ընկաւ նրանց ձեռքը, սպանուեց: Մնացածները տեղ հասան միայն 1725-ի մայիսին:

Մինչև այդ Ղարաբաղում արդէն սկսուել էր կռիւ օսմանցիների դէմ: Կանոնաւոր պատերազմ, ի հարկէ, չէր կարող լինել. հայերը փոքր զօրաբաժիններով լեռներից յարձակումներ էին գործում: Որքան էլ աջող լինէին այդ յարձակումները հայերի համար, բայց նրանք չէին կարող կանգնեցնել մի կանոնաւոր բանակի արշաւանքը: Եւ օսմանեան մի զօրաբաժին, բաղկացած մօտ վեց հազար մարդուց, երեք փաշաների հրամանատարութեամբ, մօտաւ Ղարաբաղ, Հայերը սպիւլուած էին հնազանդութիւն ցոյց տալ, բայց դիմեցին խորամանկութեան. զօրքը մանր խմբերով—երկու հարիւրով, երեք հարիւրով—բաժանեցին գիւղերի վրայ և ապա այդ խմբերը կոտորեցին *): Ամբողջ բանակից միայն 150 մարդ ազատուեց կոտորածից: Երեք փաշաներից երկուսը սպանուեցան, երրորդը, Սալահ-փաշան, ընկաւ հայերի ձեռքը և յայտնեց որ օսմանցիները վճռել են ոչնչացնել հայերին, որպէս զի բաց ճանապարհ ունենան դէպի Կասպից ծովը: Հայերը ազատեցին և մօտ 200 քրիստոնէայ գերիներ, որոնք դանւում էին օսմանեան բանակում:

Այս գէպը տեղի ունեցաւ 1725 թուի մարտի 1-ին, Եսայի կաթողիկոսը մէլիքների հետ շտապեց թուղթ հասցնել ուստաց կառավարութեան և յայտնել նրան թէ ահա օսմանցիներն էլ եկան, բայց կայսրի խոստացած զօրքը չը կայ: Օսմանեան բանակը բնաջինջ անելու մասին նրանք գրում էին. «Ահա այս արարք և գործ մեր ոչ թէ մերով կարողութեամբ է, այլ զքո ամենա-

*) Այս ձևի կռիւ, ինչպէս երևում է, շատ էր գործադրում Ղարաբաղում: Պետրոս Գիլանենցը պատմում է որ Ղանլու-Շաբան անունով իսկրաշու երեք հարիւր մարդիկը կոտորուեցան Աւետարանոց գիւղում այսպէս. այդ մարդիկ բաժանուեցին տների վրայ, և երբ մէլիքի տանից հրացանի ձայն լսուեց, ամեն մէկը վեր կացաւ և սպանեց իր հիւրին: Երեկ, օսմանեան բանակի այս կոտորածն է, որ աւանդութիւնը լիջում է կատարուած 1732 թուականին: Այդ աւանդութեան վրայ է հիմնուած իմ «Մէլիքի Աղջիկը» վէպը:

յաղթ զօրութիւնդ և օգնութիւն յուսալով, ապաւինեմք և համբերեմք սպասելով»։ Օսմանցիները հիմա, ի հարկէ, աւելի մեծ զօրքով կը գան Ղարաբաղի վրայ, և հայերը Քրիստոսի անուանով աղաչում էին շտապեցնել օգնութիւնը։ Այդ թղթի վերջում մի բնորոշ հանգամանք է շօշափուած։ Դիմելով Դերբենտի և Բագուի ուսս հրամանատարներին, հայերը զարմանում էին թէ ինչպէս է որ կայսրից ոչինչ պատասխան չեն ստանում. արդեօք դրա պատճառն այն է, որ հայերի գրած թղթերը չեն ուղարկւում Ռուսաստան, թէ ուղարկւում են, բայց այնտեղից չէ ստացւում պատասխան։

Ահա այսպիսի անհամբեր սպասողութեան, յուզմունքների մէջ էր Ղարաբաղը, երբ Քեօվա-Չէլէքին և Անտօն քահանան ներկայացան Մէլիք-Աւանին Շօշու գիւղի *) մօտ եղած բանակում և յայտնեցին որ թղթեր են բերել Պետերբուրգից։ Իսկոյն մարդիկ ուղարկուեցին Եսայի կաթողիկոսի և մէլիքների ետեից։ Նրանք հաւաքուեցան. կարդացուեց Պետրոսի հրովարտակի հայերէն թարգմանութիւնը։ Ընդհանուր զարմանք, ամենքը ապշած են։ Ոչ ոքի մըտքովն անգամ չէր անցել գաղթել Կասպից ծովեզերքը, իսկ հրովարտակի մէջ ասուած էր թէ հայ պատգամաւորութիւնն է աւել թէ Ղարաբաղն ու Ղափանը պատրաստ են գաղթելու։ Բոլորում են լեռնցի առաջնորդները մի չըջանի մէջ և ասում են.

—Այ տէր-Անտօն, մենք քեզ ուղարկեցինք, գնա, իմացիր, տես շօշուն կը գնայ մեզ, մին քօմակ և ճար կը լինի թէ ոչ. երբ ասացինք մեզ համար տեղ ուզիր Դարբանդ, Բագու, Գիլան և կամ այլ տեղ որ մենք գնանք տեղն կենանք. մեր գիրն որ դու տարար, ուստ էր գրած թէ մեզ տեղ տուր, որ գնանք տեղդ կենանք...

Անտօն քահանան չը կարողացաւ պատասխան տալ. նա խաբել էր, նա իրանից էր յայտնել ուսս կառավարութեան թէ Ղարաբաղի ամբողջ ազգաբնակչութիւնը, որ հարիւր հազար աններից աւել է, ինչպէս նաև Ղափանը, ուր աւելի մեծ քանակութեամբ հայեր են ապրում, ինքնայօժար կամենում են գաղթել։ Խաբերայ քահանան թողեց իր բերած թղթերը և երկու օրում անյայտացաւ, փախաւ Ղարաբաղից։ Մնացածը բացատրեց Քեօվա-Չէլէքին։

—Դուք մեր տուն քանդեցիք, ասացին մէլիքները։

*) Շօշու գիւղը գտնուում է Շուշի քաղաքի մօտ Վերջինս իր անունը հէնց այդ գիւղից է ստացել։—Ահա՛ մի վկայութիւն էլ, որ Փոքր Սղնախը գտնուում էր Քիրսի լեռներում, այժմեան Շուշու շրջականերում։

—Ախրէր, ես ի՞նչ անեմ, իմ անունս գրած չէր գրումն, ինքն (այսինքն քահանան) միայն գրել երես ինչ որ իւրեան մաթլարն էր:

—Մեր գրերն թամամի տարւոք:

—Իւզբաչոց գիրն, ի վան կարապետի գիրն տարւոք, ամա Եսայի կաթողիկոսի գիրն Ղամբախ ջղոտեց, ինքն մէկ գիր գրեց, տարաւ առ թագաւոր *):

Գործուած էր ահագին սխալ: Եսայի կաթողիկոսը փորձեց դրստել այդ սխալը յուլիսի 25-ին գրած իր նամակով. նա յայտնեց որ իրանք գաղթելու մասին չեն խնդիրը ներկայացրել, որ գաղթելը անհնարին է այդքան ահագին բազմութեամբ, եթէ ուսաց զօրքերը չը մօտենան Ղարաբաղի սահմաններին: Թէև կաթողիկոսը յայտնում էր որ հայերը չեն ընդդիմանայ գաղթելու հրամանին, բայց դա ճիշտ չէր ընդհանուր տրամադրութեան տեսակէտից: Հայերը լսել անգամ չէին ուզում գաղթելու մասին: «Եւ իրաւ, մեծ իրաւունք ունին,—գրում էր իշխան Դօլգօրուկովը.—առաջինը, որ պիտի թողնեն իրանց վաճառականութիւնը, երկրորդ՝ այնպիսի ընտիր և հաճելի տեղեր թողնելով, գնալ այնպիսի անպտղատու տեղեր, ուր իրանց ապրուստի համար ոչինչ չեն կարող գտնել» **):

Գրելով իր թուղթը, Եսայի կաթողիկոսը չը գիտէր որ Պետրոսը այլ ևս չը կայ: Մեծագործ կայսրը վախճանուել էր 1725 թուի յունուարի 28-ին:

l, է 0

(Կը ճարտարագիտի)

*) ЭЗОВЪ, стр. 424.

**) Ibid, стр. 435.